

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Set.}

842

Title *Chintamani Tika*

चिन्तामणि टीका by जगदीश

Chintamani Tika	Title
Jagadisha	Author
	Editor
	Year, Vols.
	Publisher
842	Ends abruptly
	Remarks

चिं. ५७

2

[illegible]

सप्तः
२

आप्यधर्मिकयस्मै यत्ननिष्पत्तये हेतुत्वात् न च यस्मै यत्नविशिष्टव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताकवृद्धित्वमेवोभयज्ञानानुगतं व्याप्यधर्मिकयस्यो यत्ननिष्पत्तयस्य
जन्यतावच्छेदकमेव सविशेष्यकत्वं स्यात् जन्यतायां भवेद्यन्नोक्तलोप्यतिवाच्यं संसर्गविधययाप्यस्य यत्नविशिष्टव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताकवृद्धौ च
अभिचारेण तस्य जन्यतावच्छेदकत्वा संभवात् एवं च व्याप्यधर्मिकयस्य प्रकारकनिष्पत्तये न तादृशस्मृतिप्रतिहेतुत्वा यगमस्मृतिः न तत्र स जन्यताया
ऽप्यस्य विशिष्यकत्वावच्छेद्यत्वाविरहादेव ज्ञातो व्याप्यसंभवात् न च वेद्व्याप्यधर्मिकयत्वं तीयत्ननिष्पत्तये तत्र वृद्धित्वावच्छिन्नप्रत्यवतादृशानि
अयत्नहेतुत्वाद् अनुमितनिष्ठायां तादृशजन्यतायां यस्याविशेष्यकत्वावच्छेद्यत्वा संभवति वाच्यं तदभागाप्रमायकस्य वेद्व्याप्यधर्मिकयस्यो यत्न
निष्पत्तये स्यात्तरं स्वसामग्रिवर्जं ज्ञायमानायां यत्नैवेति द्रव्यत्वे स च त्वरिव हेतुवैद्वि विशिष्टयत्नैवाद्रव्यत्वात् नुमितो यत्नैतद्धर्मिकायां वेद्वैः सादृ
वृद्ध्या यतो चाप्रमायग्रहना स्कन्धितस्य तादृशानिष्पत्तयस्य प्रागसत्त्वेन अभिचारभियावद्व्याप्यधर्मिकयत्वं तीयत्ननिष्पत्तयेऽत्र यत्नैतद्विशि
स्यकवद्वि विधेयकानुमितित्वावच्छिन्नप्रसेवभ्रमत्वग्रहेना स्कन्धिततादृशानिष्पत्तये न हेतुत्वसंवाच्यतया विधुजन्यतायाः यस्याविशेष्यक
त्वावच्छेद्यत्वनियमात् यगमशैधीर्मीकाप्रागप्यज्ञानयत्नोनामभावसंस्वातंत्र्येणाप्यमिति हेतुत्वमतेष्यनुमितेः यगमशैजन्यतायां यस्याविशेष्यक
त्वादिनिवेसस्यवस्यकत्वं च अत्र यथासंख्ये सादेव साध्यव्याप्यधर्मिकयस्य ज्ञातयस्य तावच्छेदकधर्मावच्छेदेन तत्तत्समानाधिकारत्वेन च दिविधु
विषयताशाल्यानुमितियुक्तं तादृशयाद्वस्यताप्रसिद्धमावादेः सत्त्वात् साध्यव्याप्यस्य तावच्छेदकधर्मावच्छेद्यत्वाच्च वगाहियगमशैस्यैव

गाम०
३

तात्वप्रकारेण गुणाघभाववृत्तत्वमवगाहमानादीयेव नित्याप्येधमः पञ्चेतरस्याकारपरा मशेत्येतेषां निमित्तानुमितिर्ज्ञानादाशया मिथ
 टकजत्पराधोविशिष्टवृत्तिविशिष्टताकपञ्चेतनिष्प्रयत्नेनैव तादृशनिष्प्रयोजनत्वं नित्यमिति प्रतिहेतुत्वं वामतेन सहाद्यत्कर्मपि
 हेवेति न स्मृतावतिव्याप्तिं संकायिव न्या घभावत्वेन गुणास्तिभावविषयकानुभवात्तादुपेरावेत्या घभावस्य स्मरणेन नुप्रत्यानादुपेरातद्यत्तगो
 चरस्य प्रतिप्रतिवाडुपेरातज च्यक्तिगोचरनिष्प्रयत्नेनैव तत्त्वविशेषान्तर्भावेण विशिष्टहेतुत्वस्यापेयत्वादस्य स्यात्तेर गृह्यग्राहिताया
 मयसिद्धांतप्रसंगात्तच्च धेयत्वसंबंधेन पञ्चेतविशिष्टस्य व नित्याप्येधमः पञ्चेतवृत्तिवृत्तया सतिव्याप्तिस्तादृशवृत्तिः पञ्चेतेन नित्याप्येधमः
 निष्प्रयत्नेनैव हेतुत्वादन्यथा व नित्याप्येधमः पञ्चेतेनैव तिसंज्ञा यो तत्रापि पञ्चेतोपावादिन्याप्येधमः तिसंज्ञादिन्याप्येधमः पञ्चेतत्वे
 नैकपञ्चेतस्य विशिष्टवृत्तिधुत्वे तादुपेरापञ्चेतान्तरस्य विशिष्टतात्तानुदयेन तत्रापि तत्त्वविशेषान्तर्भावेण वजनकतयाति
 व्यास्य संभवात्साध्यव्याप्येधमः कथं प्रकारक निष्प्रयत्नावच्छिन्नकारणानि रूपितायाः पञ्चविशेषकत्वावच्छिन्नजन्यताया एव वा
 प्रकृतनिरुक्तिघटकतन च सविशेषकत्वावच्छिन्नमेव जन्यत्वमविवक्षया विशिष्टवेति न्याप्येधमः प्रमेयत्वादिति ध्यानिव्याप्तिवारकत्वात्तत्रोक्त्याप्येधमः पञ्चेतेनैव तिसं
 छिन्नजन्यत्वपरेतानुसरणाद्यप्येधमः तिसंज्ञा यो तत्रापि पञ्चेतोपावादिन्याप्येधमः तिसंज्ञादिन्याप्येधमः पञ्चेतत्वे
 शयोजरतादृशवोधानुत्पत्तपमापन्नीयत्व विशिष्टव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकृतिताकरं वपान्नीयत्व विशिष्टव्याप्यविशेषकत्वावच्छिन्नविशेष

साध्यतस्वच्छित्वाघवगात्सनुमितौ तत्रत्वात् यद्यपि पञ्चसाध्यहेतुनामनेकविधत्वादेकमिधर्मतमव्यतिरुक्तवरणोऽन्यविधसाध्यकाघ
 नुमितेवाव्याप्तिस्ततः पञ्चसाध्यहेतुर्कदनुमितित्वेन विशिष्टात्सत्त्वोपगमेतुतस्यैव साध्यसाध्यासेर्नानाविधत्वादेकव्याप्युपाहानेऽन्यव्याप्येव गा
 ह्यरामशेन न्यायाप्यसाधर्मिकपरामर्शज्जयांचततसाध्यहेतुकोधनुमितावव्याप्तिरेव तथापि च ननु भाववरसंयुक्तधर्मिकपञ्चेतनिष्प्रय
 त्वावच्छिन्नकारणानि रूपितायाः पञ्चेतविशेषकत्वावच्छिन्नकारणानि रूपितायाः समवायेण नावच्छेदकीभूतधर्मवत्त्वं विवक्षितवैतवच्छिन्नवि
 शेष्टता निरूपितवन्ति त्वावच्छिन्नविशेषयताका नुमितित्वेन वस्त्रादिपरामर्शजन्यतायाः पर्यता समवायेनावच्छेदकत्वेन वन्ति त्वात्किं त्व
 नुमितित्वजातावेति न वस्त्रादावतिप्रसंगेन वासाध्यातएनुमित्यप्रसंगः ॥ इदं त्वधेवं पञ्चेतधर्मिकप्रनुमितिसामाण्यं प्रमेयत्वादिमर
 न्यसंयुक्तधर्मिकपञ्चेतोयत्तनिष्प्रयत्नेन हेतुत्वं स्वभाववरसंयुक्तवानपञ्चेतः पञ्चेतोयं रूपं वस्त्रभाववरसमवेतमित्यादिपरामर्शेन ज
 नितोये। तादृशानुमितौ व्यभिचारान्तरनुवन्त्रभाववरसंयुक्तधर्मिकपञ्चेतोयत्तनिष्प्रयत्नव्यावहितोत्तरतादृशानुमितित्ववच्छिन्नप्र
 त्तवोक्तस्य तादृशानुमितौ निष्प्रयत्नव्यावहितोत्तरत्वं स्पष्टं प्राग्भावप्रतियोगिनिष्ठेन स्वध्वंसव विधेयसमानाधिकरणसंबंधेन ता
 दृशनिष्प्रयत्नेन विशिष्टत्वमतः प्रत्येकव्यक्तिविश्रान्तिकस्य व्यवहितोत्तरत्वं त्वानुगतत्वेपिन सतिः वस्तुतस्तु निष्प्रयत्नव्यावहितो
 त्तरत्वं तादृशनिष्प्रयत्नविशिष्टकृतिमत्तं तत्र च कृतो निष्प्रयत्नस्य वैशिष्ट्यस्वरूपं प्राग्भावप्रतियोगिनिष्ठसमानाधिकरणसंबंधं

धेनैवयात्यंतिमन्तुसमानाधिकरणमात्रेणवाच्यमतोविनस्यवस्ययामशेस्थलोयनुमितेनासंग्रहः।यदिचनयभाववदसंयुक्तत्वादिय
 रामशेन्यवहितोतरस्वज्ञानसामागत्येप्रत्येवतादृशयामशेत्येनहेतुत्वनतुनजन्मतावच्छेदकेनुमितित्वेस्वापिप्रवेसस्तादृशयामशेधर्म
 काप्रामाण्यज्ञानभावकृतस्वतातत्रेनैववस्यधनुमितेहेतुत्वादस्तिवाधेकेऽनुमितिमात्रस्यैवपक्षातावच्छेदधर्मावच्छेद्यत्वत
 त्सामानाधिकरण्यावगाहितोयगमेनतरानुधारयिपरमशेजन्मतायाऽनुमितित्वानुदित्यादिकंविभाज्यतेतद्वयकादिरीहसाधनत्वा
 वगाहिन्यायसामशेवक्तेरुत्तरंक्रमेणा।नुपितिःपाकेष्टावेजायतेव्यामिविशिष्टपक्षधर्माज्ञानपदस्यतत्परामशेवक्तिपरत्वेनतद्यक्ति
 जन्मज्ञानवतिज्ञानत्वाव्यापकनुत्पत्तिरुत्तेस्तात्पर्यमनुभवत्वज्ञानेसत्वेनसाक्षमायप्रसङ्गारावतिव्याप्त्यसंभवात्।सत्वेवातत्पर
 मशेवक्ति।जन्मज्ञानहेतुजातिमवत्वाव्यापकस्तिजातित्वस्यैववक्तव्यत्वादिसाक्षोविसारः।नत्करणाप्रतिनिहृक्तव्यामिविशिष्टयष्टधर्म
 ताज्ञानजन्मज्ञानकरणाप्रतिपक्षः।ननुपरामशेमानलिंगत्वेनवस्तुमात्रस्यैवनुमितिकरणात्वादनुमानेतराप्रसिद्धतेभेदानुमायकत्वह्यम
 नुमानलसत्त्वमुक्तनिर्हरेरसंभवात्सतच्चाहतेहोजि-अनुमितिकरणाचेत्यर्थः।ननुपरामशेमात्रालिंगत्वेनैवानुमितेहेतुत्वादनुमितेया
 त्विविशिष्टमनुधर्मताज्ञानजन्मत्वेनतादृशयष्टधर्मताज्ञानजन्मज्ञानकरणात्त्वमनुमानस्यासंभवात्सतउक्तेनचेतीरुपिचरेति-चावीकःशंके
 तेअथेतिअनुमानेवस्वरिव्याप्त्यवगाहिधर्मादिज्ञाने-नसंवादनिष्प्रयस्यकरणाप्रतिपक्षः।नचेपरमनेविशिष्टधर्मात्रसज्जात्याद्य

एष
 ५

लोकनिययकत्वेनसंवादित्वासंभवंनासिद्धसाधनैर्विद्वत्प्रकल्पकविकल्पसमानाकारस्यैवजन्मतेसंकदपर्यंततत्सचर्षवतोवन्निमानिसारिविशिष्टव
 द्वावप्यनुयायातत्रद्विनियवेतादिव्यक्तिमात्रावगाहिनानिर्विकल्पकप्रत्यक्षेणैवतन्मनेतादृशविशिष्टधर्मसंभवातशशविषाणमित्यादिविशिष्टज्ञानस्यैव
 धिकरणप्रकारकत्वेनास्मन्मतदव।शविषाणत्वाद्यष्टधर्मप्रकारकवासनामात्रस्यैवसंभवेनसंमुखत्वेनजन्मतेविसंवादित्वातनचसंज्ञायापेकस्यैवव्याप्ति
 जास्यसंवादनिष्प्रयप्रत्यकरणात्वातनप्यापिसिद्धसाधनव्याप्तिज्ञानत्वावच्छेदेकनैवनिरुक्तसंवादनिष्प्रयकरणत्वाभावससाध्यत्वात्सत्तेनचावी
 कानामनुमितेरमसिध्मातत्करणात्वेनैवपक्षासंभवः।शशविषाणादेरिवासंस्यासुपनोतस्यैवनुमितिकरणासतादुपेणयसन्वेततस्यानिर्विक
 ल्यकज्ञानस्यायान्तत्सम्मतप्रमापयकरणात्तादृशप्रमाकरणात्मावससाधनेनैवापिकानासिद्धसाधनमित्यपास्तः।उक्तसाध्यहेतुमाहव्यभिचारसंसर्ग
 दितिधर्मयतोयन्निरेससेनव्यभिचारसंज्ञायत्वादित्यर्थः।तादृशमेनसंज्ञायस्यैववहितुत्वेनचव्यभिचारज्ञानत्वादेरेवहेतुत्वसंभवेसंज्ञयत्वपय्यता
 नुसरणावैयर्थ्येवौघानांयविवेकयत्वात्सादृशव्यभिचारज्ञानत्वमानेनामूलसतातपय्यननुहेतुमतिघटाद्यभावस्यैवसोध्यदोहनुमत्रिष्टाभावप्रति
 पेणित्वादेर्यत्रप्रसङ्गेणाभावनिष्प्रयस्तादृशव्याप्तिज्ञानेव्यभिचारसंज्ञायत्वाभावावतस्याव्याप्तिज्ञानत्ववच्छेदेनवन्तुदिनिष्प्रयकर
 ताभावसाधकत्वेयद्वतावच्छेदकधर्मवाछेदेनसाध्यसिद्धोतदवच्छेदेनैवहेतुमत्वनिष्प्रयस्यकारणात्तादृशोव्याप्तिज्ञानत्ववच्छेदेनव्यभिचार
 संज्ञायत्वमुपपादयितुमहयोग्यतादिउपधियदधर्मपरंनयाचयोग्यानांघटाघातकधर्मोनीयोम्यानुपलब्धोहेतुधिकरणादोवभावनिष्प्र

राष्ट्र ७

4

कानिरस्यतिवेति व्यभिचारसंशयत्वस्याप्रमाणान्नप्रमाणमिसेवप्रतिज्ञार्थस्यपिकचित्तशंकाकानिरस्यतिनेति व्यभिचारसंशयत्वस्याप्रमाणान्नसाधर्म्येण
संवादिनिष्प्रयाकरणात्वरूपस्याप्रमाणस्यसाधनपुण्येनेष्टमनुभवसिद्धयत्साधर्म्येअप्रणवेव्याप्यतयाव्यभिचारसंशयत्वस्यज्ञानरूपमाधर्म्येनैवैवानुमानत्वा
तसंवादिनिष्प्रयकरणात्तात्तथाचव्यासवगादिज्ञानत्वावच्छेदेनसंवादिनिष्प्रयत्वाभावसाधनेवाधृतीतभावः॥ अप्यानमप्रमाणमितिद्रोक्ष्यमेवव्यासिज्ञानस्यने
रुक्तप्रमाणकरणात्स्वशादधोविषयबोधयेदतो नोक्तदोषवकाशरस्यत आह एतदितिसन्निधेतिहाः नुमानस्यप्रमाणयेयः सन्निधोयश्चनियर्थे
जोनिष्प्रयवान्नतयोरन्यतरंप्रत्येवानुमानेनः प्रमाणमितिवाक्यस्यपेधीद्वाअयेवर्थवत्तारिदयेयंस्तयाचपरस्यनुमानधर्मिकासामान्यसंशया
दिभिद्वयार्थमेवाक्तवाक्येचाञ्चकिनेवव्यक्तेपरस्यसंशयवियर्थस्यौचनतस्यंप्रसङ्गावितितिज्ञानार्थप्रवृत्त्यनिनानमंगोक्तव्यंयशहतयोर्गितिसं
शयवियर्थस्यबोध्येत्यर्थः॥ अत्रवतिशदैकदेशाप्नुयोरपिसंशयविययोसपोस्तद्वेनयमज्ञाविसत्तवेचिआहपदोपत्रेपितघ्ननाडीतस्यकर्क
पटोन्वात्तप्रयान्नदेतिवेत्यवधेयअप्यानुभांनप्रमाणत्वेवैसादिवाक्यंचकृत्वेनैवसाधारणधर्म्येणैयप्रयोः नुमानस्यप्रमाणेसंहिद्धंसादिक्रमेण
परस्यसंशयार्हिकेसंभाव्यतनिवृत्तेयेऽ नुमानमप्रमाणमितिवाक्यंचकृत्त्वमतअनुमानमितिप्रामाण्याप्रामाण्ययोर्गितितुक्तवाक्यस्यप्रमितिकराणात्वे
प्रत्यक्षभिन्नप्रमाणमितिस्त्वचनस्यव्याधातः प्रत्यक्षभिन्नेवाक्यमेवप्रमाणकरत्वस्वाकारः प्रामिप्रित्यकरणात्वेचतत्प्रमाणस्यव्याघातो
वेयर्थ्यनुधाद्युनासंशयाघनिवर्तकत्वाद्विभावः॥ ननुक्तवाक्यस्यानिष्प्रयात्प्रमित्यजनकत्वेव्यगृह/एहोतासेसर्गकेप्रत्येकपदार्थस्यारा

मजेयित्वेव संशयादिनिर्वर्तकत्वादिसंभवाच्चैयमपि चेति अनुमानस्य न्यायिज्ञानस्याप्रामाण्ये संवादिभिश्च याजनकत्वे प्रसक्तस्यैव
 कल्पस्यापि अप्रामाण्यत्वात्पत्तिः संवादिभिश्च उपकरणत्वे लक्षणप्रकाराभावात्पत्तिः निर्विकल्पकं संवादिभिश्च याजनकं तदनुपाधिविधायित्वादि
 घनुमानेनैव निरुक्तप्रामाण्यस्य निष्पत्त्यात्पत्त्य दारप्रभाण्यत्वे प्रयत्नादिरे ननु निर्विकल्पकं स्वयमेवेत्यपि वस्तुगतं संवादिभिश्च याजनकत्वं लक्षण
 प्रामाण्यमपि विषयीकविद्यात्तिकं तत्र हार्थमनुमानेने सत आह स्वतरे नितत संशयेति निर्विकल्पकानुवृत्तमोत इति किं निरुक्तप्रामाण्य
 संशयानुपपत्तेरित्यर्थः न प्रतेन निर्विकल्पेव स्वधर्मिक निरुक्तप्रामाण्यनिष्पत्त्येन नति द्विनो धित्वादिनिभावं ननु तेषां पिसाध्यातावच्छेदकादौ
 हेतुमज्जिष्ठाभावप्रतियोगिता न वच्छेदकत्वादेः सर्वत्र संशयेव सामग्री सत्त्वाव्याप्तिनिष्पत्त्या संभवात्तस्य प्रामाण्यं तद्वदयत आह व्याप्ति
 आह यायाच्यमिव्याप्तिनिष्पत्तेः पायम्यस्यः वस्तुतरेति विषयधर्मकतर्कनासाध्यातावच्छेदकादौ साधनवज्जिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव
 दृष्टिमज्जानिष्पत्त्यादिना वा तत्संशयप्रतिवृत्तत्वात्पत्त्येव कत्वादि निष्पत्त्योः नुपपत्तिभावः व्याप्तिविशिष्टे साधनमिति लक्षणस्या
 विशेषणीयत्वात्पि निरुक्तिविना दुर्ग्रहत्वमिषा शयेन दृष्टान्तिन चित्यदु यावच्छिन्नधर्मिकपक्षधर्मेता निष्पत्त्येनानुमितिहेतुत्वेन
 हृदये किमिति सर्थः तत्र प्रथमलेकार्थमनतमाशंक्यनिरस्यतितावदिति अयमिन्वर्तितुं प्रत्यभिचरितत्वं यदवोध्यं साध्याभाववदिति ये
 न संवाधेन रूपेण साध्याताते त्वं वधेन यस्तदु यावच्छिन्नभावस्तद्वदिति त्वमर्थः नातः संवद्वान्तरेण साध्यामात्रस्य साध्यातावच्छेदकसं

एव
 ६

न तद्वत्तः प्रत्येकं संकल्पविषयसाधितत्वादव्याप्तिप्रसंगस्तु दे धितिरुक्तस्तन्ननाशंकनीयः साध्याभाववन्नोपावन्नस्तत्प्रत्येकनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविवक्ष
 येवतद्वारणा संभवात्तच्चैवमपि द्रव्यसत्तादित्यादावतिव्याप्तिः सर्वत्रैव साध्यमत्येविशिष्टसत्त्वस्य समवायेन सामान्यस्य च संयोगेनाभावसत्तादिति
 वाच्यं येन संवेधेन यदुपविशिष्टसत्त्वे तु तातेन संवेधेन ननु यावच्छिन्नस्यैव निरुक्तप्रतियोगित्वस्य लक्षणत्वादित्येव सकल साध्याभाववत्तिसाध्य
 विरोध्यभाववत्तिवर्तमानस्य स्वविरोध्यभावस्य प्रतिगित्त्वमर्थः साध्यादिविरोधित्वं च साध्यत्वादिवच्छेदकसंवेधेन तदधिकरणोदेशिकविरो
 धरातया दृष्टिमत्त्वं तदर्थमेवाभावपदद्वयोपादानात्तद्व्यसंयोगादित्यादौ च गुणादिनिष्ठः संयोगाद्यभावः साधनविरोध्ये वेति नाव्याप्तिः प्रत्याप्ता
 यमभावस्य भेदमत एव निरुक्तिकरणात्प्रतियोगियदस्य संवेधिरतया पावेतः साध्यविरोध्यभाववत्तस्तत्रिष्टस्य स्वविरोध्यभावस्य संवेधित्व
 मात्रैवास्तु च स्तुत्या च स्वविरोधिनो द्रव्यादिभेदस्यैव यथा कथंचित्तसंवेधुं बलुना स्यैव संयोगादेरिति द्रव्यत्वदिसाध्यकता दृष्टा हेतौ नाव्याप्तिः रस्य
 चाभावमात्रस्य भावप्रतिज्ञानं गोकारेण सति रिति ध्येयाननुवादप्रत्ये घटत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्याभाववन्नोपावन्नस्तत्प्रत्येकत्वप्रसिद्धि
 : साध्यदिभेदेन व्याप्ये विभिन्नतया यतसाध्यम्यस्य वृत्तमप्रतिद्वंद्वतत साध्यके निरुक्तो साकल्यान्युपादेयप्रत्ययमव्याख्यायार्थनीचेन
 त्वात्साधनवदिसादौ वृत्तनिपातकस्वामित्वादिसंवेधेन साध्यत्वे अस्यासि स्तादृशसंवेधावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धिरये सावुद्धिविरोध
 विषयत्वम्येव सितस्य साध्याभाववज्जिष्ठाभावत्वस्य सर्वत्र नु ज्ञेयत्वाच्च अतएव भिन्नतया प्रकाशयामासत आह साध्यमदव्येति साध्यवद

प्रा०
२

वस्य विंशतिमाह रतिभावः ननु च तदौ साध्यस्यान्यत्वादेभावसत्त्वेन तत्र तं मानस्य ज्ञेयत्वादेव्यभिचारित्वेनालक्ष्यत्वमदयग्रहार्थमुक्तक्रमेण व्याप्तेर्निरुक्ति करणमनुचि
तमित्याशयेन शङ्केन चेति ॥ एवं च तदौ साध्यत्वाच्च सत्त्वे ॥ शङ्का निरस्यति साध्यतावच्छेदके सारमाध्यतावच्छेदकधर्मो वच्छिन्नसाध्यमिष्टप्रतियोगिताकाभावव
द्वृत्ति त्वेहाश्रयः ॥ तेन वा चान्यत्वारिना घटादेभाववति ज्ञेयत्वादेव तं मानस्येपिन व्यभिचारित्वमसंगः न चेति घटे दोषो वा च्यत्वाभावः न तादृशः सध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नसाध्यमिष्टप्रतियोगिताको न त्वयः साध्यसामान्याभाववत्तद्वृत्तित्वं यदियमिष्ट चारस्तदाव्यभिचारस्य भावेऽव्यभिचारस्य प्रतिपत्त्यर्थं प्रत्यक्ष
तादृशवृत्तिताभाव एवाव्यभिचारो वा च सत्यत्वं केवलाश्रयस्य प्रसिद्धिरसाशयेन सोऽदमर्त निरस्यति तादृशितादशेषि साध्यतावच्छेदकव्युत्पन्नवच्छिन्नसा
ध्यमिष्टप्रतियोगिताके सयः व्यभिचारः ॥ व्यभिचारः ननु मरुपादि परवदेव्यभिचारि परंप्रागुक्तस्य क्ररायातिभायिकमेव वाच्यं ननु योगिनाः प्राणकल
सरोरोषमाह प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति योयत्त्वं वृत्तान्न तत्र प्रतियोगितायाः तत्संबंधावच्छेदकत्वाने सयं तेन समवायित्वे स्य स्वरूपसंबंधेन नि
त्येच्छाययं प्रतियोग्यत्वे वा व्यत्वे तं मानस्येपि तत्र प्रतियोगितायाः समवायादि संबंधे नावच्छेदकत्वावतरासः योयत्त्वं संबंधावच्छिन्नस्य यत्रिष्टाभावप्रतियो
गित्वस्याश्रयः सतत्संबंधावच्छेदकत्वमिष्टत्वोपपन्नस्य तत्र प्रतियोगिताज्ञानान्यावच्छेदककारिनिर्णयवसितायः तेन संयोगादिसंबंधेन वाच्य
त्वदिवृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि वा ताका स्तादृशसंबंधे नावच्छेदकत्वं समवायित्वादेव्युक्तमिति ध्येयं तद्विद्विष्टप्रतियोग्यमिष्टप्रतियोग्यमिष्टप्रतियोग्य
तित्वस्यैवैकाभाववच्छेदः फलतस्तत्र तद्वैदेशि स्यावगाहितद्वैतकनिष्प्रयत्नेन हेतुत्वादित्यर्थः तथा च समवायिवाच्यत्वं नात्यादा समवायि

प्रा०
१०

[illegible]

रणत्वमिति साध्याधिकरणवृत्तिस्वाधिकरणात्कत्वमस्यैव न च इत्यत्राधिकरणवृत्तिस्वाधिकरणात्कत्वमेतत्तापाना सौति इत्यं सत्त्वादिसत्त्ववृत्तिव्याप्ति
 रिति वाच्यं स्वस्य संवंधात्कत्वाधिकरणत्वस्य प्रत्याश्रयविभिन्नत्वेन गुणानिष्टाया एव सत्त्वाधिरणत्वयुक्ते इत्याह नित्येनातिव्याप्त्यसंभवात्तत्रैवं
 गुणत्वविशिष्टसत्ताधिकरणतायुक्ते इत्याह नित्येन इत्येविशिष्टसत्त्वादिसत्त्वव्याप्तिरिति वाच्यं साधनतावच्छेदकमित्रोयः साधनवृत्तिश्च
 मे साधनवच्छेदकत्वमेव स्वाधिकरणत्वस्य निवेद्यत्वादिनिर्भावः उभयत्र दृष्ट्यामाह केवलान्वयित्वात् अत्रास्येति स्यः स्यः प्रथमे साध्यात्
 धिकरणात्प्रतिज्ञोय च साध्याधिकरणवृत्तिस्वाधिकरणात्कत्वस्याप्रतिज्ञेति भावः द्वितीये ह्यसंज्ञांतरमाह यत्किंचिदिति यत्किंचिदिति
 वंधेन साध्याधिकरणानधिकरणकत्वरस्यैव सत्त्वावच्छेदकत्वमधिकरणवृत्तिहेतुसमवायावच्छिन्नस्वाधिकरणात्कत्वस्य धर्मसत्त्वादिसत्त्वा
 न्धमादिसत्त्वाव्याप्तिः न च साध्याधिकरणवृत्तिहेतुना घटकसंवंधावच्छिन्नस्वाधिकरणात्कत्वमेव साध्या सामाधिकरण्यं वाच्यमित्यदोषः स
 मवायावच्छिन्नस्वाधिकरण्यवर्ती नानावृत्तित्वाप्रतिज्ञेति भावः नापि तत्त्वप्रसक्तहेतुः येन संवंधेन साध्यात्तात्तत्वं संवंधावच्छिन्नप्रतियोगित्व
 सत्ताभावेन मयैतदर्थं दत्तेन साध्यात्तात्तत्वं संवंधोन्नेगाभावमादाय नासंभवेः अथाप्रतियोगित्वानेन तादृशप्रतियोगित्वानवच्छेदको
 भूतसाध्यात्तावच्छेदकत्वे वाच्यमत्राह इत्यत्रादौ नित्यस्य प्रतियोगितादौ वादृशप्रतियोगित्वानवच्छेदको
 त्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तिभिन्नत्वं वाच्यवृत्तित्वं अत्रावच्छिन्नवृत्तिकाम्यत्वं प्रमेणादिगुणानिष्ठस्यापि संयोगो घटाभावस्य इत्यत्रावप्रति

श्री.
 ११

योपधिकरणवृत्तिव्याकटवच्छिन्नवृत्तिस्वाच्चैतस्य नलसराघटकत्वादिति भावः ननु इत्यनिष्टादभ्यवगुणादौ संयोगाद्यभावः प्रतियोग्यधिकरणवृ
 त्तिभिन्नो अस्तीति तमाद्यैव संयोगसत्त्वादिसत्त्ववृत्तिव्याप्तिर्निरस्येत आह निति अपरो इत्यनिष्टादभ्यः अधिकरणवृत्तिरकप्रतियोगिकस्याप्यभावस्य प्रत्या
 श्रयविभिन्नत्वेः नुगतप्रतीत्यसिद्धावतिक्कारिताभावगवन्ति ध्यते अदेनतिप्रसक्तैस्तत्तदधिकरणवृत्तिधर्मैरेव तत्रातीति संभवात्तत्रैव गुणादौ संयोगाद्यभावः
 प्रतियोग्यसमानाधिकरणवृत्तिव्याप्तिरिति तौ इत्यनिष्टस्य संयोगभावस्य विषयतायां तस्यामाग्यापत्तिः संयोगाद्यभावे प्रतियोग्यनधिकरणोभूतगुणादि
 वृत्तिव्यावगतिरित्येव तादृशाप्रतीतिः प्राप्ता एषापपत्तेरिति भावः तद्व्याख्याभावस्य कपिसंयोगस्याभावस्य तत्रैव तथैव कपिसंयोगात्तद्व्याप्ति
 त्वादिसत्त्वावच्छिन्नवृत्तिभावाः मेदाभेदोभेदसहितोभेदः अपसिद्धोत्तरतिशेषः अवच्छेदकेति मूलाया अवच्छेदकभेदेनेत्यर्थः ननु स्वप्र
 तियोगिभिन्नोयः साधनवानतत्रिष्टारवाव्याभावेन सणनिवृत्तिरिति नोक्ताव्याप्तिरतत्राह साधनवदित्यस्यैव तिस्य साध्यात्तात्तत्वं साधन
 त्रिष्टान्येव व्याभावो प्रतियोगीत्यन्वये यत्रिष्टव्याप्यता निरूपितपक्षपकतायामेव घट्यप्येव स्येयत्वपक्षे वसमानाया चात्माप्रयतिभावाः न
 नु साध्यस्यैव यत्वे यत्समानाधिकरणत्ववस्तुतः साध्यात्तात्तत्वं स्येयत्वपक्षपकतायामेव घट्यप्येव स्येयत्वपक्षे वसमानाया चात्माप्रयतिभावाः न
 नात्माप्रयशं कायोत्तत्राह साध्यात्तात्तत्वं स्येयत्वपक्षपकतायामेव घट्यप्येव स्येयत्वपक्षे वसमानाया चात्माप्रयतिभावाः न
 त्रियोगितस्य तेन सामानाधिकरण्यव्याप्तिर्वैतव्या अत्राह वदित्मदिति ननु यत्समानाधिकरणव्याप्तिव्याभावे प्रतियोगितात्तात्तत्वं साध्यात्तात्तत्वं

विविधत्वानवच्छेदतस्तथा ह्यस्यावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वाच्यं न च प्रसवति वदित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य संभवोक्तवान् चित्तमात्रेऽप्रतीते
 रत आह विरोधेति य एव तत्तद्विमतत्वावच्छिन्नभेदः धर्मवर्तते न रावतद्व्याप्तिमिति सति संतो वदित्वा त्रिभिः पुनः प्रतीतिरतिप्रतियोगित्वप्रवृत्तिरिति
 मत्वा वच्छेदवित्यव्याप्तितास्वकृतातिभास्यमिभावः साधनेत्यादि साधनसमानाधिकरणायावेतो धर्मोत्पद्येव्यधिकरण्यमधिकरणावृत्तिरिति तद
 नधिकरणीभूतसाधनेन समसमानाधिकरण्यमित्यर्थः साधनस्य यद्व्यधिकरण्यमधिकरणावृत्तिरिति तदधिकरणासाध्यत्वात् साधनान्वहेरित्यादा
 वृत्तिरित्यादि रतः समानाधिकरणायदधुमादेरपि साधनसामानाधिकरण्योभूतवत्त्वाच्चधिकरणावृत्तिरिति ततोऽप्यावसरेन याचवदिसमानाधिकरणीय
 धिकरणावृत्तिरित्यधिकरणमेव धर्मादिरतः तत्ताध्यवृत्त्यादौ तातिप्रसंगः यद्यपि यवेतोऽपि वदित्वा त्रिभिः पुनः प्रतीतिरतिप्रतियोगित्वप्रवृत्तिरिति
 चत्तरत्वादिधर्मोधिकरणावृत्तिरिति तद्विमतत्वावच्छिन्नभेदः धर्मवर्तते न रावतद्व्याप्तिमिति सति संतो वदित्वा त्रिभिः पुनः प्रतीतिरतिप्रतियोगित्वप्रवृत्तिरिति
 वदित्वा त्रिभिः पुनः प्रतीतिरतिप्रतियोगित्वप्रवृत्तिरिति तदधिकरणासाध्यत्वात् साधनान्वहेरित्यादा वृत्तिरिति ततोऽप्यावसरेन याचवदिसमानाधिकरणीय
 यामहानसाधनवृत्तिरिति रतः साधनसामानाधिकरण्यमित्यर्थः साधनस्य यद्व्यधिकरण्यमधिकरणावृत्तिरिति तदधिकरणासाध्यत्वात् साधनान्वहेरित्यादा
 भावा न च साधनसामानाधिकरण्यमित्यर्थः साधनस्य यद्व्यधिकरण्यमधिकरणावृत्तिरिति तदधिकरणासाध्यत्वात् साधनान्वहेरित्यादा वृत्तिरिति ततोऽप्यावसरेन याचवदिसमानाधिकरणीय
 ताकं त्वेवायत्तरस्य साधनवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव विवक्षणीयमतो नोक्तदोषः पठवान् महाकालादिरित्येतो महाकालो यद्विशेषणतोऽस्मिन् धर्मसा

रतः
 १३

ध्याता योऽस्मिन् तादृशस्वाप्तिरित्यादि अत्रास्मात्पतेरिति भावः ननु व्यधिकरण्योत्तरत्वे न साधनवच्छेदके साधनसमानाधिकरण्योभूतौ भयवृत्तिधर्मवृत्तिरिति तदभा
 वप्रतियोगिज्ञानवच्छेदकत्वस्य प्रकृतसाधनत्वसाधनसमानाधिकरण्योभूतौ भयवृत्तिधर्मवृत्तिरिति तदभावात् प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षणाद्यमेव तादृशव्यधिक
 रणाप्रसिद्धवपि न ह्यतिरत आह न साधनसामानाधिकरण्यमित्यर्थः साधनस्य यद्व्यधिकरण्यमधिकरणावृत्तिरिति तदधिकरणासाध्यत्वात् साधनान्वहेरित्यादा
 साधनवृत्तिरिति तदधिकरण्यमित्यर्थः साधनस्य यद्व्यधिकरण्यमधिकरणावृत्तिरिति तदधिकरणासाध्यत्वात् साधनान्वहेरित्यादा वृत्तिरिति ततोऽप्यावसरेन याचवदिसमानाधिकरणीय
 निमित्तास्तु प्रागुक्तयोरसंताभावाभ्यामप्यभावात् तद्व्यधिकरण्यमित्यर्थः साधनस्य यद्व्यधिकरण्यमधिकरणावृत्तिरिति तदधिकरणासाध्यत्वात् साधनान्वहेरित्यादा
 शक्यते अत्रास्मात्पतेरिति भावः ननु व्यधिकरण्योत्तरत्वे न साधनवच्छेदके साधनसमानाधिकरण्योभूतौ भयवृत्तिधर्मवृत्तिरिति तदभावात् प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षणाद्यमेव तादृशव्यधिक
 नातिप्रसंगः यद्यपि यवेतोऽपि वदित्वा त्रिभिः पुनः प्रतीतिरतिप्रतियोगित्वप्रवृत्तिरिति तदधिकरणासाध्यत्वात् साधनान्वहेरित्यादा वृत्तिरिति ततोऽप्यावसरेन याचवदिसमानाधिकरणीय
 चरसेवंधेनाभावोऽनौपाधिकत्वमेतद्वच्छेदकत्वमित्यर्थः साधनस्य यद्व्यधिकरण्यमधिकरणावृत्तिरिति तदधिकरणासाध्यत्वात् साधनान्वहेरित्यादा वृत्तिरिति ततोऽप्यावसरेन याचवदिसमानाधिकरणीय
 वा शेषितः न च साधनव्यापकापकापत्त्येव व्यधिकरण्यमित्यर्थः साधनस्य यद्व्यधिकरण्यमधिकरणावृत्तिरिति तदधिकरणासाध्यत्वात् साधनान्वहेरित्यादा वृत्तिरिति ततोऽप्यावसरेन याचवदिसमानाधिकरणीय
 धनव्यापकत्वरत्वेऽप्यर्थः व्यधिकरण्यमित्यर्थः साधनस्य यद्व्यधिकरण्यमधिकरणावृत्तिरिति तदधिकरणासाध्यत्वात् साधनान्वहेरित्यादा वृत्तिरिति ततोऽप्यावसरेन याचवदिसमानाधिकरणीय
 चित्तेनैवं संवंधेनाभावोऽनौपाधिकत्वमेतद्वच्छेदकत्वमित्यर्थः साधनस्य यद्व्यधिकरण्यमधिकरणावृत्तिरिति तदधिकरणासाध्यत्वात् साधनान्वहेरित्यादा वृत्तिरिति ततोऽप्यावसरेन याचवदिसमानाधिकरणीय

[illegible]

तानानिप्रसंगरत्याशयः ननुसाधना व्यापकत्वेनाधनवन्निष्ठाभावस्यप्रतियोगित्वे तच्चयदितादृशाभावाधिकरणावृत्तित्वनियमलक्षणं तादृशाभावाविवेकवित्वे त
त्सर्वेयामेवउपाधीनासाधनवन्निष्ठास्यागनाधभावस्याधिकरणावृत्तित्वान्निष्ठप्रतियोगित्वासंभवस्यतत्राहप्रतियोगित्वमितिअतथात्वात्प्रतियो
प्रतियोगित्वात्तथावृत्तद्विकरणावृत्तित्वस्यतत्रप्रतियोगितात्वे गोत्वात्प्रत्ययोरपिप्रत्ययःप्रतियोगित्वायतिरोतिभावःननुसाधनाभावात्प्रत्ययस्य
स्याधिकरणावृत्तित्वमेवतत्रप्रतियोगित्वंवाच्यंतथाचगोत्वाविवेकत्वाधभावःननुतत्रप्रतियोगित्वंनान्यत्वादेरतत्राहअन्योत्प्रेक्षिकसंवेधावृत्ति
नस्याभाववृत्तिसंवेधान्नरेणप्रतियोगित्वावनेमानन्वात्तेनसंवेधेनाभावस्तद्वृत्तित्वेनैवसंवेधेनावृत्तित्वेवाच्यंतथाचघटादेस्तादात्मन्यसंवेधेन
वृत्तिरामदेवतित्तत्संवेधेनवृत्तिप्रत्याप्रसिद्धाभेदप्रतियोगित्वमुक्तंनस्यतावृत्तिव्याप्तिरित्यर्थःतथाप्रतियोगित्वमपीतिहमपिउक्तंयसंवेधस्य
ननुयद्येतेनतथाप्रतियोगित्वमनुयोजित्वमितिप्रतियोगित्वमपीतिप्रतियोगित्वानुयोजित्वमपीत्यर्थःप्रकृतौयादित्वघटकंप्रतियोगित्वेनैवसंवेधेन
अभावविरहात्मकत्वेतिनथाचसाधनवन्निष्ठस्याभावस्यविरहत्वानवच्छेदकोभेदोयःसाधनध्वंविनिष्ठास्याभावाविवेकत्वावच्छेदकोभे
तोध्यमेस्तद्वृत्तिलक्षणावृत्तिवोध्यमेनप्रतियोगितायात्रस्यलक्षणलक्षणाविवेकत्वावच्छेदकोभेदोयःसाधनध्वंविनिष्ठास्याभावाविवेकत्वावच्छेदकोभे
भावाविवेकत्वावच्छेदकोभेदोयःसाधनध्वंविनिष्ठास्याभावाविवेकत्वावच्छेदकोभेदोयःसाधनध्वंविनिष्ठास्याभावाविवेकत्वावच्छेदकोभेदोयःसाधनध्वंविनिष्ठास्याभावाविवेकत्वावच्छेदकोभे
तायामव्याप्तिःतादृशाभावाविवेकत्वावच्छेदकोभेदोयःसाधनध्वंविनिष्ठास्याभावाविवेकत्वावच्छेदकोभेदोयःसाधनध्वंविनिष्ठास्याभावाविवेकत्वावच्छेदकोभेदोयःसाधनध्वंविनिष्ठास्याभावाविवेकत्वावच्छेदकोभेदोयः

राम०
१४

त्येन च साधनव्यापकयावरं तर्गततात्तायः पिरातान्यत्वेरेत साध्यव्यापकपक्षिहा नानिमसंगस्तस्यपि संयोगादि संबंधेन साध्यव्यापकत्वादिनिर्भावः अ
नान्योन्याभावगर्भमव्याकृतनिवेद्यपादसाधनवन्निष्ठा न्योन्याभावप्रति योगितावच्छेदकमाका प्रकृतसमानधिकरणन्योन्याभावप्रति योगितावच्छेदकोता
वच्छेदकं तादृश साधनत्वमनौ पधिकत्वमित्येन कश्चिदोद्योगितावच्छेदकत्वयोरैकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य विशेषाताविषेयावच्छिन्नत्व
स्य वा विवक्ष्येवातिप्रसंगभंगदिश्याध्ययः आद्यौ धनं दैर्घ्यनारिकां अत्रापि प्रागुक्तरीत्या साध्यवन्निष्ठा न्योन्याभावप्रति योगितानवच्छेदक
यादृशसाधनवन्निष्ठा न्योन्याभावप्रति योगितानवच्छेदकं तादृशसाधनत्वमित्येन कश्चिदोद्योगितावच्छेदकत्वमित्यवच्छेदकोतावच्छेदकत्व
वारित्वस्यैवेति साध्यस्यापि विरुक्त्यवन्तर्गतत्वेन नद्वयमिचारित्वमात्रस्यानुमितिजनकतावच्छेदकत्वमित्यव्याप्त्या लोलावगोह्यता
व्याप्तिर्मज्ञां कुनिरूपतिनापौ तिर्यक्त्येता कल्पेन च साधनस्य साध्यस्य संबंधस्य विशेषणं देयं प्रत्येककयक्तिवर्तितया च जातिमानद्वयत्वाद
त्यादावव्याप्तिः कृत्स्नसाधनस्य तत्राप्रसिद्धीतिर्भावः इदमुपलक्षणं घटत्वं वा न चराधेयधर्मोदित्यादावतिव्याप्तिरपि द्रष्टव्या द्वितीयेना
नानाव्यक्तिकेयोति अयिनैकव्यक्तिकस्योपग्रहः सकलधर्मसंबन्धस्येति सकलोपाधर्मसंबन्धस्तस्य प्रत्येकवन्नैमहानसादिप्रत्येकवृत्ति
वत्तावमत्वादित्येषः तथा च धर्मोन्महानसा यवन्तिमत्ता न दृष्टिमत्तादित्यादावव्याप्तिगोभावः अतएव एकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तौ वन्नाना
व्यक्तिसाध्यकानुमित्युपयुक्तेषां कव्याप्त्यिवैकव्यक्त्यत आह विषयमेति विषयमव्याप्तिर्विज्ञे साध्यकधर्मादौ तद्भावात्कृत्स्नसाध्यानासं

पान ०
१२

तियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नं भवति धर्मावच्छिन्नमात्राधिकरणपर्यंत्यान् स्वामित्वादिमेव स्वस्य प्रतिपत्तानवच्छेदकत्वे विनतसंबन्धेन प्रतिपत्तौ
न्यसमानाधिकरणास्य संबन्धो ज्ञेयतातेन द्वन्द्वत्वाच्चिन्नाभावस्य प्रतिपत्तौ तावच्छेदकौ भूतवर्त्मानवच्छेदो ज्ञायाः साध्यतावच्छेदकौ भूतधनत्वाच्चवच्छिन्नप्रका
राया मसत्त्वेनोक्ता व्याप्तिरित्यस्माभिः प्रकारान्मुक्तं तत्र पुक्तं घटादयः कालत्वादि सादृश्यादौ कालिक संबन्धेन घटादेः शब्दानुगुणत्वादिसादृश्यादेव
गगणानुयोगिकममवायेन शब्दादेः साध्यताया मस्यापत्तेस्तारुण्य संबन्धेन प्रतिपत्तौ समानाधिकरणास्य हेतुमात्रेष्टाभावस्याप्रतिषेधः न च ध
मवच्छिन्नस्य वन्ति दुर्लभयत्वाच्चिन्नाभावस्याप्रतिमानाधिकरणास्य हेतुमात्रेष्टाभावस्यावच्छिन्नप्रकारताया
मसत्त्वाद्याप्तिर्विनेत्युदेत्तो भवत्यानोत्रयाणामेव तादृशाभावप्रतिपत्तौ तच्छेदकत्वादिनिवाच्यं साध्यतावच्छेदकत्वेति ततो भयं न वच्छिन्नप्र
तिपत्तौ ताया स्वतन्त्रास्य तावच्छेदकत्वात् अतएव विच्छेदवन्ति तावच्छिन्नाभावस्य प्रतिपत्तौ तावच्छेदकत्वादिनिवाच्यं साध्यतावच्छेदकत्वेति ततो भयं न वच्छिन्नप्र
मवावच्छिन्नमभिन्नं इव्यवानयावन्ति स्यान्तावच्छिन्नप्रकारतायाः साध्यतावच्छिन्नप्रकारतायाः साध्यतावच्छिन्नप्रकारतायाः साध्यतावच्छिन्नप्रकारतायाः
रका भूतधर्मानवच्छेदकत्वेन तादृशधर्मसंबन्धो भयानवच्छेदकत्वेन तत्र सत्तावच्छिन्नप्रकारतायाः साध्यतावच्छिन्नप्रकारतायाः साध्यतावच्छिन्नप्रकारतायाः
दकत्वस्य प्रमाणमिदं त्वान्तावच्छिन्नप्रकारतायाः साध्यतावच्छिन्नप्रकारतायाः साध्यतावच्छिन्नप्रकारतायाः साध्यतावच्छिन्नप्रकारतायाः साध्यतावच्छिन्नप्रकारतायाः
त्वादेः न्ययालघुसंभवे गुरोर्न वच्छेदकत्वमित्यभिधत्तं तया विधयुतधर्माणां प्रकारत्वाच्च न वच्छेदकत्वमपि किं येः अस्तु वा यद्वैवच्छिन्नप्र

[illegible][illegible]

शेषस्तपोस्संबंधविशेषावच्छिन्नतत्त्वस्य तत्त्वव्याप्यतादिति सांप्रतं तथापि समासे कदेनोद्दिष्टायां संज्ञाभावेन समं प्रयोज्यतां वावत्तादस्य निराकांक्षतया तत्र स्यात्ते देवा न वा देवयोगा
 तत्त्वस्य जगतांगः एतत्तत्त्वमपि तत्त्वस्य तत्त्वज्ञाते समं देवभेदसंबंधे नान्यथाप्यसादृश्यादेकदेशार्थत्वापेक्षया धर्मकत्वस्य यदनामस्य सन्नत्वादिति दिक् आर्तुधनव
 त्वादेरिति द्रव्यसद्वैशिकविशेषात्तावच्छिन्नाभावो भवेत्संबंधमादिश्यात्तन्मात्राधिकारात्तादृशधनवत्तावनुसरतोऽत्रिंशत्तत्त्वकारकमभाविशेष्यत्वाच्चुषमरुः ननु
 उक्तमेव यद्यनौपाधिकत्वं तर्हि यावत्त्वमभिचारिण्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यामनौपाधिकत्वमिति मायैः प्रकारेतरातत्रिरुक्तिः कथं कते सत आह रदमेव
 वेति तत्र सत्यं कमेव चेत्तर्थाः अन्यथायथा श्रुतस्य द्वयं विविधमन्तादि स्यादाव्याप्यापत्तेरिति भावः स्वयमिचारीति स्मिचारीयेषां तेषां यावतां व्यभिचारिणः सा
 ध्यसामानाधिकरण्यात्तत्त्वार्थः केवलान्वय्यनुमानमंगीकुर्वतामाचार्याणां मनोपाधिकत्वे निरुक्त्यनन्तरं कुर्वतां प्रमाकाराणां अनौपाधिकत्वं निर्वर्तयितुं हेतुयत्तदं
 कृतसाध्यपरं असामानाधिकरण्यासामानाधिकरण्याप्रतियोगिताकाभावत्वं सावधारणाय यावदिति सामानाधिकरण्याप्रतियोगिकस्य चरमांतताभावस्य विशेषो
 तयावप्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्यांतताभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वाभावसामानाधिकरण्याप्रतियोगिकयावत्तावत्त्वस्य तदेव तादृश
 सामानाधिकरण्याभावकृत्वमेव प्रकृतसाध्यकानौपाधिकत्वमिति फलितार्थः अत्रापि प्रतियोगितायादौ शक्यविशेषात्तावच्छिन्नत्वाभावं स्यात्तद्वद्वैतमे
 तियोगितावच्छेदकान्वयसंबंधांतरावच्छिन्नायाः साध्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेपि नासंभवं न चैवमेव नान्यत्वादि स्यादाव्यापिसंभवेन कृत

राम०
२५

धर्मावच्छिन्नाभावस्यासिद्धेरिति वाच्यं गुरुणां केवलान्वयिहेतोरलक्ष्यत्वेन तदव्यापारत्वेऽप्येवमित्युक्तं तदेवमपि कृतं देवानेव दृश्यते अनौपाधिकत्वं तत्त्वस्य
 तत्त्वमिति वा गुरुणां लक्षणं तत्त्वसाकमित्यर्थः यनुप्रतियोगितावच्छेदकपरस्याप्रतियोगिपदस्यैव विशेषणं यावत्तदं यावत्साध्यसामानाधिकरण्यांतताभावप्रति
 योगितानवच्छेदकाः यावतो यत्सामानाधिकरण्यांतताभावप्रतियोगितानवच्छेदकास्तत्त्वमित्यर्थं करणत्वेनान्वयिन्यव्याप्तिरिति हीधितुं कृतं तत्र युक्तमुदाहरणं
 तेः कात्वेन संबंधोपाधिरित्यनकात्वेन साकत्वं किंतु हेतुतावच्छेदकीभूततत्त्वधर्मावच्छेदकत्वं संबंधोपाध्यावत्तावतिरिक्तत्वं तदधिकरण्यानिरूपकत्वसाधित्वे
 न तत्त्वस्य परिपूर्यते यदेति यत्तदं अवच्छेदकान्वयितव्यं च साध्यधिकरण्यातनतिरिक्तत्वं तदधिकरण्यानिरूपकतावच्छेदकं यदमन्तादिकं तत्त्वमादाय वद्विमान्मा
 दित्यादौ लक्षणमन्यः सतात्वावच्छिन्नाधिकरण्यांततावच्छेदकत्वावच्छिन्नानतिरिक्तत्वं तदधिकरण्यानिरूपकतावच्छेदकं यदमन्तादिकं तत्त्वमादाय वद्विमान्मा
 वलान्वयिन्यव्याप्तेरिति स्यात्तावच्छिन्नसंबंधित्वेनान्वयिध्याधिकरण्यातनतिरिक्तत्वं तदधिकरण्यानिरूपकत्वेत्यर्थः एवमपि धर्मसंबंधित्वेनान्वयिध्याधिकरण्यात
 नतिरिक्तत्वं तदधिकरण्यानिरूपकत्वे धर्मसंबंधित्वेनान्वयिध्याधिकरण्यातनतिरिक्तत्वं तदधिकरण्यानिरूपकत्वेत्यर्थः नन्वाधेयव्यवसंभवेनान्वयिध्याधिकरण्यात
 करणत्वं सनातनमन्यध्यायवैतैपि पूर्वतावच्छिन्नसंबंधित्वेनान्वयिध्याधिकरण्यातनतिरिक्तत्वं तदधिकरण्यानिरूपकत्वेत्यर्थः नन्वाधेयव्यवसंभवेनान्वयिध्याधिकरण्यात
 वतिरिक्तत्वं तदधिकरण्यानिरूपकतायाः स्वरूपसंबंधात्कमेवच्छेदकत्वं वद्विमान्मादिकं तत्त्वमादाय वद्विमान्मादिकं तत्त्वमादाय वद्विमान्मादिकं तत्त्वमादाय वद्विमान्मा

राम०
२६

स्य च लक्षणं संवेन तदव्याप्तिप्रसंगः नित्यत्वादिनावृत्तिवारं धर्मादिव्यापकतावच्छेदकत्वमहेतुर्द्वयस्यैव तदवच्छिन्नविधियुक्तकानुमितेरुत्पादो जातित्वा
दिनावृत्तितादेस्तथात्वमहेतुवन्निर्मानित्यावाकार कानुयितापत्तेरिति भावः स्वाभाविक संबंधो व्याप्तिरित्यत्र सामानाधिकरण्यात्पुनरप्यसंबंधस्य स्वाभा
विकत्वे स्वभावजन्यत्वं तदाश्रितत्वे वा किंतु हेतुतावच्छेदकी भूतपुनरुक्ततर्मावच्छेदत्वमित्याशयेन तदपि लक्षणं यीर्यकुरुतेः यथेति संक्षेपेनैव तदधिकरणा
त्वादेरप्यव्याप्यवृत्तित्वपक्षकपि संयोगे तत्त्वादित्यादावुक्तं तस्मात्तस्याव्याप्तिः कात्वेन संबंधो व्याप्तिरित्यस्यैव प्रकारं तरेणाशयवर्गीनं चैव स्यादिने च्यत
रत्यपि कश्चित्पदिति पक्षमात्राधिकरण्यावच्छेदकव्याप्यपदयोर्भावप्रधाननिर्देशात्तथा चार्थलाभात् धर्मत्वावच्छिन्नाव्याप्तिरित्यत्रैव प्रकृतं पदवच्छिन्नपद
स्य स्वरूपार्थकता वांस्तथावाच्च अत्र वहेतुतावच्छेदकधर्मवृत्तिरस्य सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं निरूपितस्वरूपसंबंधविशेषः प्रमाणाभावात्तना
यितदन्तर्गतत्वं तद्वत्त्वादेरसाध्यधर्मत्वादेरसंग्रहापत्तेः प्रमेयत्वादाविति प्रसंगश्च किंतु तदन्तिरिक्तवृत्तित्वं तदपि निरूपकतासंबंधेन सामानाधिकरण्याव्याभावाव
तितावच्छिन्नवृत्तासंबंधेनावर्तमानत्वेन तत्तत्त्वस्य गुणा सामानाधिकरण्यात्पुनरुक्तत्वादिना तद्वत्त्वादेरसंगः वस्तुतो अत्रापि प्रकृतसा
मानाधिकरण्यावच्छेदकत्वेन निरूपकत्वेन वा संबंधेन यदप्यवच्छिन्नं तदप्यवच्छिन्नं वा तद्वत्त्वादेरसंगः वस्तुतो अत्रापि प्रकृतसा
मानाधिकरण्यावच्छेदकत्वेन निरूपकत्वेन वा संबंधेन यदप्यवच्छिन्नं तदप्यवच्छिन्नं वा तद्वत्त्वादेरसंगः वस्तुतो अत्रापि प्रकृतसा
मानाधिकरण्यावच्छेदकत्वेन निरूपकत्वेन वा संबंधेन यदप्यवच्छिन्नं तदप्यवच्छिन्नं वा तद्वत्त्वादेरसंगः वस्तुतो अत्रापि प्रकृतसा

गतद्रव्यत्वात्प्रविशितसत्तावत्पिगुणसौदृश्यात्प्रविशितसत्त्वस्यहेतुः जातिप्रत्ययेसामान्यादौउपाधितावृत्तकसमवायसंबंधेनहेतुप्रसिद्धेः श्रद्धाप्रदानवहेतुसत्तादिः
 त्यादौमहानसत्तादेवैराणायासाधनावच्छिन्नेसादितितत्राप्यवच्छिन्नातमिदंद्रव्यंजनत्वेनसितसत्तादित्यादौस्यश्रवत्वाद्युपाधावव्याप्तिवारणार्थंप्रकृतसाधनविशिष्टार्थकंन
 नुविरुद्धहेतुव्युपाधेःफलत्वेतदयत्नान्दीनामुपाधित्वानेगीकरोगुराणामनुचितःरसतःसाधनेसाध्यतदभावसामानाधिकरण्यायेनकावच्छेदेनविरोधादवच्छेदकीभूयसा
 ध्यसामानाधिकरण्यासंपादनंयुक्त्याधेःफलत्वंकल्पनेतवामस्तीसाहव्यापिर्वैसाधनेतिसम्यक्प्रविष्टावृत्तिसाधनरस्यर्थः एकत्रेसस्यतुभयसंबंधाभावादित्यनिअन्वयःतदे
 वेत्येवकारेणातदभिन्नस्यसाक्षात्तादेव्युदासःननुअव्यभिचारोसाध्यव्यभिचारोत्रयमुपाधेःफलत्वंज्जनकत्वेचविरुद्धस्यलेसाक्षात्तादेव्युदासमतआदेअतएवेति
 यत्तएवव्यभिचारोत्रयुनेनोपाधेःफलमतएवेत्यर्थः गृहीतव्यभिचारादेवतत्रहेतवगमकत्वेअनुमित्यनुसादकत्वेसंभवतिनतदनुमानेनोपाध्यनुमानेसादितिरोषः
 अप्रयोजकत्वादनुपपत्तत्वादित्यर्थः अस्माकंतुविषयमतःसम्यक्सत्त्वस्यसाध्यव्यभिचारोत्रयमुपाधेःफलत्वंकल्पनेतवामस्तीसाहव्यापिर्वैसाधनेतिसम्यक्प्रविष्टावृत्तिसाधनरस्यर्थः
 साध्यव्याप्यतावच्छेदकमतरोपसर्गोपवर्तिनमादधातिसंक्रामयतिस्वीयधर्ममितिबुद्ध्यासात्वसमानाधिकरणासाधनधर्मिकस्वनिष्ठव्याप्तिभ्रमजनकत्वेमकारेणासाध्य
 व्याप्यत्वयोगार्थमर्थादयोपाधिपरप्रतिपादरसाचर्यैरुच्यतेअन्यथाहेतुतावच्छेदकधर्मस्यसाध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वेसाधनस्यसाध्यव्याप्यत्वमिदंश्रद्धाप्रदानधर्मिकसा
 ध्यव्याप्तिभ्रमजनार्थकत्वमुपाधेर्नस्यादित्यादेअतएवेतिनस्यउपाधेःसाधनत्वमितिस्वस्यसमानाधिकरणासादित्यदिः चकातिमितिबिंबतजवाकुसुमवरिति

चापिस्फुटिकधर्मिकलौहिसंक्रामकत्वेनैवोपाधिपरस्यप्रयोगादितिभावः अहोसमानाधिकरणासाधनधर्मिकस्वनिष्ठव्याप्तिसेक्रामकःननुयदियोगार्थसर्गदयासाध
 नधर्मिकस्वनिष्ठव्याप्तिसेक्रामकरोपाधियदितिप्रयासः कपंतर्द्धमवान्वहेरित्यादौसाध्याधिकदेशरतावाट्टेधनहोसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकत्वमाल
 यशास्त्रकृतंउपाधिव्यपदेशरसतआह्लासरांत्वितिउपाधियदशक्यतावच्छेदकस्वरूपत्वित्यर्थः तेषाचतादूष्येराशतैपवशास्त्रकतामुपाधिव्यवहाररतिभावः
 साध्येसादिसाध्यस्यसाधनसंबंधेनसिध्यनुगुणसाध्यतावच्छेदकसंबंधांतर्भावेणव्यापकत्वेनसितरस्यर्थःतेनरोत्वगुणअध्वुत्वादित्यादौसामानाधिकरण्यात्मकस्यसा
 ध्यसाधनयोःसंबंधस्याप्रसिद्धावपिसाक्षात्ताद्युपाधौनाव्याप्तिःनवासाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यवृत्ताभावाव्यापकताशालिनोपुपाधेःसंबंधांतरवच्छि
 न्नसाध्यवृत्तागर्भव्यापकत्वविरहादसंभवः साध्यस्यव्यापकत्वमात्रंहेतुस्थलेपिप्रमेयत्वादौगतमतःसाधनाव्यापकत्वमित्युक्तेनचयुद्धसाध्यस्यव्यापकत्वस्य
 मोमित्रातनयत्वादित्यादौशक्यतावच्छेदकत्वादाव्यापकंकिंविदुर्मविच्छिन्नसाध्यव्यापकंतुवन्निमान्ध्रुवादिसादिसहेतुस्थलेपिकसरंत्वत्वादावतिव्यासेतसापिमहानस
 त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादितिवाक्यंपदुर्मविच्छिन्नस्यप्रकृतसाध्यस्यव्यापकत्वंतदुर्मविच्छिन्नस्यप्रकृतसाधनस्याव्यापकतायांतात्पर्यादितिभावःननुसाध्यव्याप्ये
 पिसमानाधिकरणासाधनधर्मिकस्वनिष्ठसाध्यव्याप्तिसेक्रामकत्वप्रकारोपाधिपरशक्यत्ववर्किंनोपेयतरसतआहविवमव्याप्तिरितिसाध्यव्यापकत्वेमिति
 साधनव्याप्तिरित्यर्थःप्रवर्तनीययोगार्थमर्थादाव्याप्यपदानांशक्यतावच्छेदकविरुद्धादित्यर्थः प्रकारांतरालभ्यसेवशक्यत्वादन्यप्रापककर्त्रीदावपिपाचकादि

पदस्य शक्तिप्रसंगीदिति भावः अपानुमानद्वयतोपपत्तिक धर्मस्वोपाधिपदस्य शक्तिः शास्त्रकारैरुपेया उच्यते धर्मस्य त्रैलोक्यापाधिपदवाच्यत्वात् तद्व्याप्यत्वात्
 नच निरुक्तसाधना व्यापकत्वं दूयतोपपत्तिकं हृदोवन्दिमानधमादित्यदौ प्रतिपक्षो आपत्तेर्वन्दिमानधमाद्युपाधावसत्त्वात् तद्व्यापकता चेति दूयतोपपत्तिकत्वेत्यर्थः तस्य
 निरुक्तसाधना व्यापकत्वं स्य व्यभिचारे आपत्तया व्यभिचारेणैवोपपत्तिकत्वेन व्यभिचारे आपत्तयेवेवकारेण निरुक्तसाधना व्यापकत्वं सप्रतिपक्षेपः उपाधित्वमुपा
 धिपदशक्यतावच्छेदकं अथाप्रयोजकत्वं व्याप्तिनाहकानुकूलतर्करहितत्वं च तसा व्यभिचारे आपत्तये अहतिहेतौ व्यभिचारेण सा व्यभिचारा व्याप्यत्वा
 दत आह सा व्यपकव्यभिचारित्वेति उपाधितापत्तेरुपाधिपदवाच्यतापत्तेः स्वाव्यभिचारेण साधने सा व्यभिचारे आपत्तये मभिधापतये वीरतोत्ताद्यवत्त्वात्
 व्यपकत्वे सति साधना व्यापकत्वशक्तिरुचितेति भावः गृहाभिधेयि श्रुत्वा र्कः स्वयंप्रज्ञागिरिसेनगुरुमतेनैव स्वीयसंमतभूयोदर्शनस्य व्याप्तिनिश्चयाय क
 त्वेति पक्षे पक्षिणोऽपि सादिना अत्र पदव्यापकसाधनाधिकारापत्तये व्यपिपदेनोच्यते तदा तस्मात्सकदर्शनगम्यासेति गुरुगाममिमोपसंहाविशेषोपदिशानैषाधिक
 रण्यमात्रेण च तया तदा तस्य भूयोदर्शनगम्यत्वाभावात् साधनेता र्किकारामिदस्य साधनमतः सेपमित्युक्तत्वात् तद्व्यापकत्वात् प्रकाशविधयानुमितिजनकतावच्छेदको ध
 र्मः पक्षतपानिविद्यः तभूयोदर्शनगम्येति भूयोदर्शननिविद्यमयेकदर्शनत्वावच्छिन्नकारणात् निरूपितकार्यतानवच्छेदकीभूतविषयित्वाकेत्यर्थः तेन भूयोदर्शन
 जन्यमहप्रसिध्या तद्व्यापकत्वं साधनासंभूयोदर्शनगम्यत्वसाधनप्रसिद्धिरित्युक्तं नच भूयोदर्शनत्वावच्छिन्नकारणात् निरूपितकार्यतानवच्छेदकीभूतविषयताकत्वं

राम ०
१८

मेव भूयोदर्शनगम्यत्वं साध्यमस्त्विति वाच्यं भूयोदर्शनत्वावच्छिन्नकारणात् प्रसिध्या महेते सा ध्याप्रसिद्धिप्रसंगात् नच भूयोदर्शननिविद्यमयेकदर्शनत्वावच्छिन्नकारणात्
 प्रसिध्या प्रकृते पितृहो वतादवस्थमिति वाच्यं न्यायमते स्वपूर्ववर्तिज्ञानादिना शंभोवविरोधिगुणविधायकत्वेन सा ध्यादेस्तत्तत्प्रतिपक्षेति प्रसंगे चोद्यो धवविषया
 सहचारणे वत तदर्शने व्यक्तित्वे हेतुतापाः सुप्रसिद्धत्वादिति भावः उक्तसाध्यहेतुमाह दर्शनानिमित्तप्रयोजकतत्तदर्शनव्यक्तित्वेनाहेतुत्वात् व्याप्तिप्रसंगजनकेत्वात् तथा
 वप्रकारविधयानुमितिजनकतावच्छेदको धर्मः भूयोदर्शनत्वावच्छिन्नकारणात् निरूपितकार्यतानवच्छेदकीभूतविषयित्वाकेः स्वानुभवजन
 कतावच्छेदकीभूतप्रत्येकदर्शनकत्वादिति पूर्ववर्तिताः प्रयोगः ननु दर्शनानामत्येकव्याप्तित्वेन व्याप्तिप्रसंगप्रतिजनकतापेक्षा बाधकाभावात् क्तानुमावेस्वरूपा सिद्धिरुक्ता
 ताव्यतिआश्रयविनाशिक्रमोत्पन्नवद्वेगानामेकस्मिन्नावच्छिन्नकार्यवृत्तित्वस्य सानेकस्याभावादिप्रसंगः तथा च दर्शनानामप्राप्तिस्वरूपेण हेतुत्वेत्येते
 कव्यक्तित्वावच्छिन्नकृतस्य व्याप्तिप्रसंगप्रकाशवच्छेदेन प्रकृत्युक्तिविरहात् कदापि व्याप्तिप्रसंगेन स्यात्तरस्य प्रत्येकदर्शनत्वेन हेतुतापेक्षा बाधकमित्याशयः नचोक्त
 व्याप्तिवाच्यविनाश्यादिपदे वै व्यर्थं क्रमोत्पन्नानां धर्मादिस्मिन्नामाश्रयविनाशिनो च पुनपुनस्तत्सुखविस्वादीनामाश्रयविनाशिक्रमिकपदयोर्वद्वेगवचनस्योपादानादि
 ति अत्रमेव काभावादिन्युपलक्षणप्रत्येकदर्शनत्वेन व्याप्तिप्रसंगप्रकाशवच्छेदेन हेतुतापेक्षा व्यभिचारेण बाधकास्तीति दूषणं परंतु व्याप्तिप्रसंगे भूयोदर्शनगम्यत्वसाधनाहकत्वाभा
 ववद्वयोदर्शनिकेत्यर्थः स्वनाहकतावच्छेदकत्वं नच भूयोदर्शनकत्वादिति हेतुरुद्धीयः नच स्वरूपसिद्धिः दर्शनानामत्येकव्यक्तित्वेन व्याप्तिप्रसंगप्रतिहेतुत्वे भूयो

३९

रदर्शनस्य तर्कव्यापारान्नानेन व्यापारिणास्तर्कस्यान्यथा सिद्धिरिति तत्तुष्टां मुदा तन्मयापि वारादर्शनस्य स्वतः सिद्धत्वं स्पष्टं पौगंडिकस्यैव सैमिकस्यापि तर्कजन्यत्वस्यासंभ
 वेन तत्र तर्कव्यापारत्वायोगादेन माच्योः तेन समीपिकात्वेताभावस्योसहे विनाशोपगमात्तन्मतेनैव तस्य व्यापारत्वे किरित्यपि परास्मिति ध्येन नुर्धमापदिवे न्ह्यमिवा
 रीत्याहे न्ह्यजन्मो नस्यादिसेवेतर्कस्य बाधविषयहेतुभूतो धर्मधर्मिकवै न्ह्यजन्यत्वस्य साक्षात्कारोपपत्तिकारणवै न्ह्यस्योरन्वयव्याप्तिगहा दुस्य च नरेति व्याप्ति
 प्रवहं प्रति तर्कद्वाराभूयोदर्शनस्य प्रयोजकत्वमात्रं वाच्यमते आह नवेति व्यसन्नस्येति धर्मो न्ह्यजन्यत्वादि संस्कारादगहीतजन्यताकस्यैव सैमिकस्यैव तत्संभवा
 तज्ञाये जन्यत्वमते अवयवतिरेकज्ञानस्याहेतुत्वादिति भावः सहचारमहसहकृतस्यैव तर्कस्यैव व्याप्तिगहा कल्पयेपेपे किं त्ववधि चमिसाशपेन शकते तचेति नचेवे
 भूयोदर्शनस्य व्याप्तिगहानुपेगता र्किकानामपेसंदां तरेति वाच्यं धर्मोपरिवे न्ह्यमिवा रीत्यात्वाधिकारणावदुतिवे न्ह्यको नस्यादि सादितर्कस्यैव तन्मल
 बाधधौ विधायापपत्तिकारणावधि चमिसाशपेन शकते तचेति नचेवे न्ह्यजन्यत्वमते अवयवतिरेकज्ञानस्याहेतुत्वादिति भावः निरस्यति तर्कस्येति आपत्तिमात्रं प्रत्येवापादकधर्मिकापाद्यव्याप्ति
 निश्चयस्य हेतुत्वादिति भावः शकते ज्ञातमात्रस्यैव तन्मलति भावः सान्ययाने मतुक्तं तिसाध्यमित्युक्तिमते ज्ञेयकी भूतं यन्मत्कृतिव्युत्तिव्यतिरेका सत्तादौ मत्कृति
 साध्यत्वादेव्याप्तिज्ञानेयव्याप्तिस्वरूपादि विवृतिहेतुभूताया वलवर्दनिवातुवेधीयन्मुक्तिः कारणीभूतअमिस्येन सादौ वलवर्दनिवातुवेधीयन्मुक्तिः कारणीभूतअमिस्येन सादौ वलवर्दनिवातुवेधीयन्मुक्तिः
 मयितकविनेचोस घतरतिमानवस्यैव सैमिकस्यैव तन्मलति भावः नचेवेति धर्मोपरिवे न्ह्यमिवा रीत्यात्वाधिकारणावदुतिवे न्ह्यको नस्यादि सादितर्कस्यैव तन्मल

राम०
३९

तमात्रोपव्याप्तिस्मतेरिव तथा विधितर्कमूली भूतव्याप्तिस्थिते रपि ज्ञानोत्पत्ति संस्कारतरोच्यति संभवेन तत्र तर्कोत्पत्तिरप्येव साक्षादिति भावः सेपितर्कोपिननुव्यासेः साक्षा
 कारं प्रत्येव तर्कत्वेन हेतुत्वे वाच्यमते ज्ञातमात्रस्यैव व्याप्तिगहानुपेगता र्किकानामपेसंदां तरेति वाच्यं धर्मोपरिवे न्ह्यमिवा रीत्यात्वाधिकारणावदुतिवे न्ह्यको नस्यादि सादितर्कस्यैव तन्मल
 मनिपुतत्वात् किं तु ज्ञानजन्यतावच्छेदकी भूतविषयत्वमेव तथा तपाच व्यापकत्वगर्भव्याप्तिरित्युक्तं ज्ञानजन्यतानवच्छेदकी भूततद्विषयित्वामसिध्यातदवधि
 चेप्रति तर्कत्वेन हेतुत्वा संभवति भावः ननु सामान्यतया पक्षमारो न धर्मत्वादिसकलधर्मस्योपेप्सितौ तदुर्मिको व्याप्तिगहो भविता सामान्यत्वे चमित्स निरुक्त्य
 क्तिहेतित्वरूपेन तदवच्छेदकी भूताने कव्यक्तिज्ञानविता धर्मत्वा दौ लुगह मित्यवसंभूयसं हि तनोदर्शने व्याप्तिबुद्धावापे सितमित्याशकते सामान्यमत्या ससेति सामान्यतया पक्ष
 माराधमत्वादिसत्तासत्येधस्यैः सामान्यस्य हीति ज्ञातस्येति परेण चयः तेन सूरूपतः सामान्यस्वप्रसासिताया अतिप्रसंगेतिरस्तः नत्विति ज्ञात धर्मत्वापे स्या सामान्यत्वे
 न ज्ञात धर्मत्वस्य गुरुत्वात् तादृशेण धर्मत्वा प्रयसंभूतहेतुत्वात् इति भावः ॥ न्यायमतेन देवतेत्वात् नदिति सामान्यस्य प्रत्यासत्तितानभ्युपगमाच्चैव सयैः काकताली पलसा
 ध्यानिपुतत्वे अदिनासाध्यव्यभिचारित्वमहः अतौ याधिकत्वज्ञाने सादुधिकारणाभूतदेशकालादिधर्मिकोपाधित्वज्ञानविरहः अत्रावस्थिताते साध्यवधिकारणीभूतदेश
 कालादेरित्यर्थः तत्र भवददि पदवृत्त अल्क समासः नञ्वतिसाध्याधिकारणोपस्थितवृत्तिः साध्याव्यापकत्वे ज्ञाने वेत्यर्थः साध्याधिकारणे कव्यक्तिवृत्तिवृत्तिपाप्यस्य
 रातस्य साध्यविविधाभावप्रतियोगित्वमतः साध्याधिकारणात् ज्ञानविना नुसत्यामपः सुस्थानियुसाध्यदर्शने स्यापे सितत्वादिति भावः अयोपेति अयेगोयः साध

रासभलादीनामिववन्निन्वादिनामपिताहनाभावप्रतिषेधो गेतावच्छेदकत्वसत्त्वेष्वभावे शविप्रक वं दिव ज्ञानमह संभवेन योग्यानुपलब्धे विरहादिप्रभावः साधकप्रभेदेन्यापस
तेनिरस्यतः परंपा मरं प्रमा कर स्वापिमतेनिरस्यति मेवमिति साधने सत्यप्रकाशे सादिः न्यायप्रतिषेधमुपाधिनिहृद्यगुरुममि दंतमाह साधत्वाभिप्रेतेति व्याख्याता पमेत किंति
सादिसंन्येभिरिपेयंते या पावतां व्याभिरिगा साध्यवसायानाधिकारणमित्यर्थः ननु केवलान्वप्यनुमानमनेनो कुर्वतो गुरुतां मते साधुनिष्ठः साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छि
न्नव्यभिरिगाभावरानेयाधिकृतं च साधनसहसं प्रमत्तो मोहोतुं या कृमेवेतत आह किंचेति ननु विविचितादि सहेवरि सधुमज्ञानमात्रादिविचिताधुनिक्यापतेरिति भावः
किंसु व्याप्तित्वेनेति साधनधर्मि कव्याप्तित्वावच्छिन्नवति निश्चयसामान्येनेन हेतुत्वान्योन्ये स्यात्तद्विनिश्चयत्वेनेन तां ताभावत्वस्य प्रत्यक्षम संभवेत्याहेन वेति भावतं
याचप्रकारतपानुमितिजनकतावच्छेदकधर्मस्य निरुक्तसकृदशनं गम्यत्वसाधने बाधद्वितीयावः विरोधज्ञानेति विरोधसाधनज्ञानेयतइति व्यासता विरोधज्ञानसा
मनीसाध्यत्वदिसयः तेन गुरुमते विनिश्चितवद्वैविशेषज्ञानसहेतुत्वपिनस्तिः साध्यव्यापकः व्यभिरिगात्वाधुपाधुरस्यतावधिप्रमत्तभावत्वस्य प्रत्यक्षम सं
भवेत्ता - हनवेतिनवेत्यर्थः निपुणतरतिता व्यापासस्मिन्नपिमेतविशिष्टेयर्थः योग्यानुपलब्धे निवृत्तदिप्रतिषेधो गिधीरभावंस्यससहेतुः प्रकमेवसाधनस्यसा
ध्यव्यापक व्यभिरिगात्वाधुपाधेः सत्त्वेष्वमहसं पवात्तदुपस्थितिर्योग्यानुपलब्धिविपतेति तत्सर्वेपिताहोपाधेः सामान्याभावेन तौक्तिकप्रत्यक्षप्रतिभावः सोपाधित्व
ज्ञानाभावसहितं केवलसाधिकरणाज्ञानमेवानुमितिनिरुपाधित्वव्यवहारं चहेतुयं वारं तु प्रतिषेधो गि ज्ञानस्याधिकस्याये सेति साधकैरुदेतिमतेनिरस्यति पञ्चैसादिनात

राम०
३५

रभावः अत्राव्याभावः मायवहारोमायवहारोमायवशिष्यतो नचैवमिति वन्निमहवरिधमृताज्ञानमात्रा सुमितुसतेरनुभववचित्वादिति भावः ननु सातो साधनधर्मिको निरुपाधित्व
सलोकिको निश्चयः तथाप्यलोकिकरावापमनुमितेः कारणविषयिप्रत्यक्षमिज्ञानसेवयथार्थपनीतमानांतरस्यापि प्रभाकरैरुपगमात्सकृदशनं गम्यत्वेन गुरुतायाभावमिन्न
सेवानुमितिजनकतावच्छेदकर्मसातोः साधनोपमत्तवबाधप्रसंगरसतः कुत्राप्युपाध्याभावत्वप्रकारको निश्चयप्रवसंभवति कस्यानुमितिहेतुत्वेवाचमि त्याहव सुतस्त्विति व्यभि
चारोतिहेतो साध्यव्यापकतावच्छेदकरुपावच्छिन्नस्य व्यभिचारसंशयादभाववैतित्संज्ञापरिसर्यः प्रथमदर्शनरसत्रमायामाविवक्षितं या क्षिनिश्चयपरतिनसाध्यव्यापकताव
च्छेदकरुपावच्छिन्नाभाववरतिहेतुस्यसातो पाधिकत्वस्य नाश्वयत्वसेत्यर्थः संशयान्निश्चयसमिलापस्य निश्चयप्रतिषेधो यस्यप्रतिबंधकत्वेतामर्थं प्रचातोदशोयतिअपि
व्यभिरिगासाध्यव्यापकसे सादिना पूर्वसकाशयनिरस्यतिनवमो व्यभिचारसंशः प्रोतेबंधके इतिमि संशयसाममीतरमिको विदुपविशिष्टधीस्तमनितरत्यर्थः निश्चयत्वेन
जन्वतामभ्युपेसमत्संशयस्यापि विरोधित्वेववस्याप्युतिकेवेतिमृदोतिपुदताज्ञानसामान्येनपत्रप्रतिबंधकत्वमित्यर्थः तेनानुमितिसामानीप्रतिवध्यस्यप्रत्यक्षदेवनुमि
त्यप्रतिवध्यत्वेपिनव्यभिरः ननु साध्यव्यापकेन समेहेतो र्थः सहचारदर्शनमेव हेतो साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यभिचारसंशयविक्षेपान्प्रत आह रावमि
तिननुहेतुर्देसाध्यव्यापकतावच्छेदकरुपावच्छिन्नस्य व्यभिचारस्येति साध्यव्यभिरिगा सादिनादितर्क रावेतोः साध्यव्यापकाभावसामानाधिकारणसंदेहस्यप्रतिबंधक
सादत आह तर्कस्ति तिकः यंवाप्तिमहो निश्चयः तथाप्यक्षिनिश्चयसत्तात्कस्यानुमितिप्रमाकरणात्प्रमिति चोर्कोनिगर्वः गुरुमतेनिरस्यमापमेबाधकांतरमाहवस्तु

रामः
३०

निसमवहितजन्यत्वशक्यमपि विरोधितसमवायुक्तातर्कवैयर्थ्यमिति वाच्यं निरुक्तमिति यो गित्वावच्छेदेन च निसमवहितजन्यत्वमदस्य कएवोक्ततर्कस्यार्थक्यादि
तिथ्यपेक्षेन निसमवहितत्विकादानेन च निसमवहितजन्यत्वमदस्य कएवोक्ततर्कस्यार्थक्यादि
तानयदेव निसमवहितभावप्रपञ्चमात्रप्रतिषेधोक्तित्वधोयतेन कतिरूपस्योपादानस्य शंकाप्रसविरोधितेपिन सति निरुक्तोपादानस्य निसमवहिते विनैव भविष्यतीत्यादिशंका
विरोधिते अत्र पक्षेतिरकोप्रमाणयुतिशंकायामिहादिनिरुक्तोपादानस्य शंकाविरोधितापमात्रार्थसंवाह्यपाददिसुक्तमितिवन्त्वा हि क्वचिन्मिसमवहितारिके स्वक्रिया
व्याघातेनोपापमानः शंकाविरोधितिवृद्धवक्ष्यमाणस्य रूपणपठान्निरस्यति तेनेति तत्रापि सत्यस्य त्वमात्र इति शब्दः स्वक्रियापारतिव्याघातार्थव्याघातोपदेशादिशंकाया
पदिव्याघातो विरुद्धस्तव शंकास्ते वास्तवोत्पन्नानुपपन्नात् अत्र पात्राविद्याणादपि अभावप्रसङ्गात् न चेदिति न वेत शंकाव्याघातः ततस्तारंगतः सुनरं शंकास्तीमनुपपन्न
ततस्माद्याघातवधिव्याघातकालवतिराशंकातर्कः शंकावधिः शंकाव्याघातकरतिपराचार्यैः शंकावेदनुमास्येव न चैत शंकाततः ततो व्याघातवधिराशंकातर्कः शंकाव
धिः कृतः रसनेनोक्ततत्कारत्यर्थः शंकाश्रितः शंकाकालाश्रितः स्वभावकालासतोपिकदाचित्तत्वेन वाभावप्रतिषेधोक्तित्वेपंगमादिति भावः शंकाव्याघातस्य शंकाश्रितत्वे बाधक
माह त्वेति क्वचित्क्वचिदपि रव्यव्याघातस्य प्रतिषेधोक्तित्वेन निषेधमात्रं भयोरशनस्य व्याप्तिमहोपयोगितामुपपादयितुमाह न चैत शंकाति भयोरशनस्य स्वजन्यसंस्कारद्वारात्
कविषयो भवदस्य पनापकत्वमिति भावः स्वतः साक्षात्प्रयोजकः तर्कस्येत्यादिः आशुविनाशित्वमेव काभावादिति भावः अतएवेति भयोरशनजन्यसंस्कारप्रतर्कप्रसवहे

[illegible]

सत अहं ननु निर्विकल्पाकमिति कारणातिरिक्ता अन्वयः मानाभावादित्यस्य चेत्यदिः शंकेते विशिष्टज्ञानत्वेवेति जन्विशिवुदित्वमेवेत्यर्थः व्यावर्तककारकजन्वुदि
 स्मादिवयकज्ञानत्वावच्छिन्नजन्वेति व्याप्यगौरयमित्यादिप्रत्यक्षसंयोगत्वप्रत्यक्षसंयोगत्वप्रकारकजन्वुदित्वेन गोलज्ञानजन्वुत्वावच्छिन्नजन्वेति निर्विकल्पकजन्वतायामेवैव
 वसानादिति भावः ननु कोतिरेकेन गगनादिरेवमुक्तमोदस्यतः रसता आहं देनीति अनभ्युपगमादिति तेषां च तस्यामेव तदेव प्रकारक बुद्धौ तदेव विषयकज्ञाना जन्वुत्वाहं त
 व्याप्तौ व्यभिचारव्याप्यत्वा सिद्धिरेवेति भावः ननु ननुक्तबुद्धेरेव प्रकारकत्वे निर्विहाः कपे स्यादत आह विशिष्टेति हेतु तद्विशिष्टैव विशिष्टबुद्धित्वादेः एव तत्र हेतु प्रकारकत्वे
 मित्यर्थः सामान्याय साधुताभावपुक्ता बाधकमव्याह अविचेति स्वोपस्थितिकान्तिनमस्य स्यामायेव ज्ञाते तमेव यत्नादिसामान्ये हेतुस्येव मन्वा व्यभिचारतत्रैव परिका
 ये स्यामाया अयनिहेति वयत्यंकारा स्यात्वा अयत्वं सेवेधः तदा ममेव तस्य ज्ञाने तत्रैव संप्रमेयत्वस्य निर्विकल्पाको सत्तौ सत्तामुत्तरकाले पत्रयदस्ति तत्र तस्य विशेष
 निश्चयो सत्तापरुषः सर्वज्ञः सादित्यर्थः ननु सर्वज्ञमिरेव प्रमेयत्वात् तत्र भवेत्तसामान्यप्रसासनेः न हेतुत्वे तपासति प्रमेयत्वकारणैकवाच्यत्वादित्यादिमहोत
 रं तादृशेण अपरस्य प्रसधुर्निष्प्रयातन्मते अनुमित्यनापत्तेरत एव सर्वज्ञहेतुगर्भविशेषात् उक्तप्रमेयत्वेन व्यापिपथि स्थित्वा त्विति अध्यात्मपदः सर्वज्ञततः किमिताहं
 यावेति वृत्तं नेवेत्यस्य बुद्धेन नेवेत्यत्र संशयतात्पर्यं तपासंसेवाभिप्रस्य सिद्धांतं पश्य संशयतिरिति धेयं प्रमेयत्वेन प्रमेयत्वप्रसासनामयो जलं ज्ञेति वार्थः एवं अनेपितद
 न्तरेति वृत्ततरभावाः नंतरस्य निष्प्रयादित्यर्थः शंकेते प्रमेयत्वेनेति तस्यैव ज्ञानवत्त्वस्य कलेन सकलवृत्तान्न हति धर्मसेसर्थः व्यक्तिवत् ज्ञातेरपि प्रसास्य सिद्धत्वेन अ

राम
 ४३

त्रिकपोरिति भावः अत्र क्वेति अनकुलतकारिकं विना पो धमाधरौ व्यभिचारसंशया सन सादित्यर्थः बन्धिसंबंध स्थितवहेनियतसंबंधस्य व्याप्यत्वस्यावगमनिष्प्र
 यादित्यर्थः अज्ञानादिति तेषां धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वादे शंकेते यत् धमस्या ज्ञाने तत् धर्मिको व्यभिचारस्तं शयोन स्यादिति भावः ननु धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वेना
 नाभावात् तदेव पुक्ते तावतापि संशयरावताद शधमस्य भावार्थं सामान्यप्रसासने तत्रैव तस्य कवात्संनिकर्षविना प्रसास्यो गेदिति भावः ननु धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वेना
 हेनवाधमरिधमत्ववच्छेदत्वावगाहिनिष्प्रयो ज्ञातः सदा तादृशेण धमोतरेपि व्यभिचारसंशयोर्दधेदः तदवच्छेदेन बाधनिष्प्रयस्य तत्तद्विशिष्टधर्मिकज्ञानमा
 नं प्रत्येव विरोधित्वा तद्विचधमस्य सामानाधिकरण्याभावेना तत्रैव धमस्य व्यभिचारसंशये वाधकाभावो धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यनवाधनिष्प्रयस्य तत्सामा
 नाधिकरण्यनविशिष्टबुद्धिं प्रसविरोधित्वादिति वाच्यं धर्मितावच्छेदकापनंतरभावेन त्वावच्छेदसमानविषयप्रसासत्वेव बाधबुद्धे विशिष्टधीविरोधित्वमिति मतेना
 स्याभिधानात् नैवेधमोव निव्याप्यत्वेव धमधर्मिक निष्प्रयोत्तरं धमाभावप्रतियोगिवन्निव्याप्यो न वेत्तादिसंशयः तधर्मिको न स्यात्तरति वाच्यं तत्र धमाभावप्रतियोगि
 तादिना धर्मोत्तरं सेवकपानहेतादिसंशयो ह धर्मिको न स्यात्तरति वाच्यं तत्र धे स्तिकादि तिसंमदापविदः ननु स्तुलेशयोन स्यादिति मत्तस्य भाविधमत्तावच्छिन्नधर्मिध्वरे
 शंकेते त्रिधमत्तावच्छिन्नधर्मिको वा व्यभिचारसंशयोन स्यादित्यर्थः ननु धमत्तावच्छेदेन व्याप्तिनिष्प्रयदशायोन भवत्वेव तादृशसंदेहसता दमसिद्धेति प्रसिद्धमत्ता

पृष्ठ ४५

[illegible]

गम०
५८

मतिवैधातव्यमिचारेत्रापकत्वस्यमतिपक्षस्तत्वेअनुद्गातापत्तावसमतिवक्ष्णापकत्वस्यदूषकतायागवीजत्वेकस्यचित्तुअपिउपाधिनेदुषणंसाद्विनविरहा
दत्तव्यहेतुसाद्वितिचयोरितिउपाधौसाध्येचस्यपुयाअपेसाध्याहेत्वोव्यापकतामिदकसाम्यमित्यर्थःविरोधात्सेत्रापसामस्यानिश्रुयजनकत्वविरोधात्उपाधेर्वै
यकारव्यस्येनेयाधितोव्यमिचारशेकेवैत्यर्थःननुपदिष्टिष्टससाध्यस्यव्यापकत्वंतद्विनिर्गुंसाध्यनसाव्यापकत्वेपुयाधित्ववानुकिंविदुर्मावृष्टिअसाध्यव्यापकत्वे
सतिसाधनाव्यापकत्वंतथाप्यनुमानमात्रेयवतादृशयैस्तरत्वेपाधिप्रतापानिरूपधित्वंभगयतेरतआहभवोवोतिलसरांदूषणंयैकरूपमतिव्यापकमेवतितथा
वोपाध्यांतरस्यैवयैस्तरत्वमिचामिचारसंशयोध्यापकत्वंतद्वेदेवतस्यापिसंदिग्धोपाधित्वेनकथायामुद्गाव्यतायतिगितिभावःयस्येतरत्वव्यवर्तयकमावर्णीयत्तुसरा
निरसितुमुपन्यसतिनार्थमितिअत्रसमतिपक्षोसायपकत्वस्यलसराप्रयोजकत्वेसाध्यतेअस्मिन्निमित्त्युससासाधुनेयसस्तस्याव्यापकत्वेवतादात्म्येनवोध्यतेनदू
दोवन्तिमानधमादित्यत्रसमतिपक्षोत्रापकत्ववन्तिवन्तिताम्यमिदःसाधनव्यापकत्वेपिनसतिरितिध्येपंदूषकतावीजस्यदूषणस्यव्यमिचारेत्रपतेसाद्विदपमुपादधेः
तकेरासाध्यव्यापकत्वमितिश्रुयदृशापामुधिकृत्योक्तमन्यदनेसाध्यव्यमिचारसंशयस्येतिदृष्टव्यविवेकव्यापकसांद्रधनादेःतथावतत्रैवाव्याप्तिरितिभावःननुव्य
मिचारेनापकतात्रेणयाधित्वेसाध्यव्यापकव्यमिचारेदेषयाधितायमित्यर्थःतथावव्यापकव्यमिचारेहेरुक्तकेमरादूषकत्वविरहादेवनातस्योपाधित्वमि
तिभावःसाध्यस्यप्रयोजकत्वेयधनुकूलेतत्तलनित्यसाध्यकोयाध्यव्याप्तिरतआहप्रयोजकत्वचेतितथावसाध्यननाधिकदेशवत्यस्यैवसाध्यमनकत्व

मतवगगनादेरुपाधिसापत्तयधिवारसंबंधेनैवसाध्यमयोजकधर्मेवतापाः सोपाधित्वनियामकत्वादितिभावःअभवतुअतिष्ठतःसाध्यमेतिशेषःयवधर्मेविभवतः
 साध्याधिकरणवसन्त्यवतत्तत्फलमाहअन्येतिद्वयोतितासाध्यवर्णोपपिंकंहीत्यर्थःइहउपाधौतदेवतदेवप्रयोजकंयधिवारधुअनेविषयव्यापकस्यानु
 पाधित्वेयोगिकार्थेराहित्येनियामकमात्रंकोतेनचिजिउयसमेयवर्तिन्यादधातिअपंपतिस्त्रीपधर्ममितिबुसत्याउपाधिवदस्यस्वनिष्ठधर्मसंक्रामकार्थकत्वा
 दितिभावःनचक्रास्तिमकोशोअसौसाध्यव्यापःनचविषयव्यापकस्यापिसाधनेस्वनिष्ठधर्मोसंक्रामकत्वमाहायैवयोगार्थसंभवतिवाच्यंस्फटिकस्यलोहि
 तेजवाकुमपुयाधिरियत्रजवाकुसुमेस्फटिकधर्मिकस्वनिष्ठलोहिस्ममजनकमित्याकारस्यैववैदेधर्मव्यापतायाप्रतिष्ठतजवद्विरूपाधिरियत्रप्रादंधतज
 वद्विधर्मिकस्वनिष्ठधर्मव्यापताभमजनकिइत्याकारस्यैवशाब्दबोधस्यसंप्रतिपत्तेनव्यापत्वादिगव्युतेउपाधिवदवाच्यत्वेनप्रवृत्तिनिमित्तेतियापा
 र्थमयोहातभ्यधर्मोभावैत्यर्थःप्रतिविंजनकरावेत्यनंतरंवाक्यःपरगीयः।नामाध्यापयिताहत्तमितिअनोपाधिवदस्यफलमर्थःततोपायास्तुज्ञाना
 धोनत्वत्तस्योमयुक्तत्वेतयाचलाभावात्कफत्तज्ञानाधोनकतिविषयदसाकारकोबोध्यः।नामादवितिफलरतिशेषःननुशास्त्राकतोस्वनिष्ठव्याप्ति
 संक्रामकत्वेरावउपाधिवदप्रयोगविषयव्यापकसशास्त्रीप्योपाधिवदवाच्यत्वमतआहकिंचेतिउपाधिरूपाधिरूपाधिवदस्यसुसारतंसंकेतःअनुमा
 नसदृशरायैद्वयकताज्ञानार्थेतिअनुमानहपकंचेत्यर्थःअपरेयंमजमाहयदभावरातेयधिवारसंबंधेनयस्याभावःसाध्यव्यभिचारविरोधिसाध्यव्यभिचा

राम
४१

रूपावसमनिपतःसउपाधिरित्यर्थःनचसदेतोसाध्यसमाध्यापवतामाहायोपाधिसापत्तिःमायुक्तसमाधित्वादितिभावःननुपरभावःसाध्यव्यभिचारमावस्यव्यापकत्वेवा
 च्यतोसमनिपतत्त्वप्रवेशोध्यर्थस्ततआहनवेतिविषयव्यापकस्येतिसाध्यव्यापत्वेसतिसाध्यव्यापकस्येत्यर्थःतस्यविषयव्यापकस्यव्यभिचारसंबंधेनाभावसत्तेपिसा
 ध्यव्यभिचारमत्वादित्यर्थःतदेतदुपपादयतिअस्तिहीतिअपमविसंगुणात्वादिसादावहित्यत्वसाध्यस्यव्यापकंयत्तमेयत्वेतत्तव्यय्यव्यभिचारसंबंधेनतदभावव
 जुगालेप्रमेयत्वस्यव्यभिचारमसिध्याव्यभिचारोभसंबंधेनतदभावस्यकेवल-न्यपित्वातुनवेतिनचगुणत्वेअनिसुत्वस्यव्यभिचारोअस्तीत्यर्थःतथाचउक्त
 स्वत्वेरावप्रमेयत्वादेरुपाधिताव्युदासार्थस्यव्याप्यनुसराभितिभावःइदमुपलक्षणापेदभावःसाध्यव्यभिचारमावस्यव्याप्यत्वेतावन्मचित्तावपुक्तस्यलरा
 वविषयव्याप्यस्यवृत्तादेरुपाधितायतिगिसतोपिसमव्यसत्तेविरोधघटकमितिदुस्यलक्ष्येत्तस्यरायोजपीतेसाध्यसमव्याप्तिकत्वस्येतितासाध्यव्यभि
 चारविरोधिसाध्यव्यापकेनिसाध्यस्यव्यापकत्वेसतिव्याप्तीमतस्येत्यर्थःव्याप्यव्यभिचारसंबंधेनाभावतत्तनवेत्येतास्यव्यभिचारितिमनुसाध्यसमव्याप्यस्यैवउपा
 धितातसाध्यस्यवससपयित्वाभावात्पात्वमुपयन्मताहअमेहेयोतिननुपादशोपाधेरभावत्वेज्ञानेसाध्यव्यभिचारित्वेत्तपुव्याप्तिमेहेकारणोपदभा
 वेसादिनात्तादशोपाधिभिरुच्यतेव्याप्यभावरूपसोपधिर्धूपवतयोज्ञानमनुमानदृष्टांतदयावच्छिन्नोपाधिवोतननाचरताहत्तवपिहितितवअनोपाधिकस्यव्या
 प्तिमाहकत्ववादिनअव्यभिचारसाध्यव्यभिचारसंगहेसाध्यव्याप्यव्याप्यत्वेसाध्यव्यभिचारितेस्यव्यपत्तेनचन्योन्याप्रत्ययपकसंबंधेनसाध्यव्यभिचारितत्वस्य

सम०
५०

[illegible]

रीपतेविशिष्टसाध्यमासपलसरापमितिभावः अनित्यत्वे अनित्यतातिरिक्तोपः शब्दधर्मः तदतिरिक्तधर्मवानित्यर्थः अत्रानित्यत्वमिति नित्यधर्मस्य बाधुर
 श्रामनित्यत्वेवानुमितोप्रकृतपदांशोप्रकारोभयव्यतिरेकसतद्वृत्तितादृशत्वसर्ववसितेसाध्यतत्वापकत्वेनकत्वेनयाविधसाध्यस्यप्रतियोगोपापकत्वेनोपाधिः
 नचशब्दमात्रस्यकृतकत्वात्तदभावेनप्रतियोगसंभवेः शब्दपदानांशब्दपदापकत्वात्तदभावाभावव्यभिचारात्कृतकत्वेनविनाशित्वरूपस्यानित्यत्वस्यापकमि
 तिवाच्येग्रभावाप्रतियोगित्वरूपस्यैववामित्यत्वस्यैवविद्यमानानुगच्छकत्वेनकत्वातिरिक्तधर्मवत्प्रत्ययत्वादित्युक्तरोसाकृतकत्वस्यापिपक्षेसाध्यत्वात्तदभावेन
 नित्यत्वस्यप्रतियोगसंभवः रसन आदपदिवेतिनेदेतिअनित्यत्वमिहकरावित्कत्वेनेतुपूर्ववत्तमागभावाप्रतियोगित्वेकृतकत्वस्यैवतस्यापिपक्षेसंदिग्धत्वेनप्र
 तियोगोपापकत्वायोगात्पदिवेसस्यपक्षेस्यैः तथाचपक्षेवसितेसाध्यस्यादररात्तत्तत्पक्षेकायंनयस्यपिपक्षेतिवादीतिपक्षपावच्छिन्नसाध्यवाचुके
 तद्वच्छिन्नेप्रतिनियमच्युतोपकृतारूपस्याहयकृतावीजस्यसंज्ञजनसत्त्वादित्यर्थः तादृशधर्मसातादृशधर्मत्वच्छिन्नसाध्यस्यचिन्तादृशसाध्यस्येतिपाठः अनि
 त्यद्वयसमवेतत्वेद्वयसमवेतत्वेचसंभवरसतउक्तस्यावयवत्वरतिद्वयसमवेतत्वरतितदर्थः सिद्धेनिश्चितेजन्यमहत्वेतिनचमहत्त्वमधिकाराद्वयस्यैवहेतुत्व
 संभवाज्जन्यपदवैषम्यविशिष्टाभावावृत्तत्वेनतदयोगात्तदवतयाचनतिप्रयोजनकृत्यमात्तानित्यसिद्धिदशायोगात्तदौसद्वारमस्यैवतेदीप्तिप्रयो
 जनत्वात्तनित्यमितिचनित्यसंभवेतत्त्वस्योपाधित्वस्यसंभवात्तद्वयपदवैषम्यव्यापकत्वयथाविशेषणत्वाभावादितिभावः यस्यसर्ववसितेभित्तियुक्तद्वयसमवे

राम०
५१

तमितेवंनिश्चयोत्तरमुत्तममानायांशुगुणकमनित्यद्वयसमवेतत्वापकंनित्यशब्दसमवेतत्वेवस्तुतत्त्वेकविशेषणवाधवत्तामप्रकृतपक्षेय-याचच्छिन्नसकृत
 साध्यवत्त्वासातेतद्वयविशिष्टप्रकृतसाध्यमेवपक्षवसितेसाध्यवदापोवाच्यः तथाचतत्स्थलेनित्यद्वयसमवेतमित्यनुमितोपक्षोभतुगुणकोशेनित्यद्वयसमवेतत्व
 स्थापिप्रकारत्वेननिरूपस्तधर्मतावलम्ब्यत्वेनकविशेषवाधनिश्चयस्यैवप्रसिद्धावपिनसितिः नचैवंवेवन्निमान्धमादित्यादिदोषद्वेतोमहत्त्वसाधवच्छिन्नसाध्य
 व्यापकतामादायज्यजनवत्तादावतिप्रसंगः स्वानधिकुरात्तत्साध्यनाधिकुरात्तद्वयप्रद्वयवतिसुक्तोच्यन्मदत्तैवपक्षेययोगेतिवाच्येसाध्याविनकरागीभत
 स्यसाध्यविरुद्धधर्माधिकुरात्तैवसाधनवतः साधनाव्यापकत्वेनेतिवेत्तत्वादिरंगुरुत्वात्तद्वयसत्तादिसादोषताः यत्तदेतत्साध्यात्तैवापुयित्तत्वेतुसाध्यवि
 रूद्धधर्मवच्छिन्नधिकुरात्तावच्छिन्नकत्वेनसाधनतावच्छिन्नकंविशेषनीयेत्याध्यायास्तुवायकसाध्यव्याप्याभावसोपाधित्वमनुमिमैकुर्वतोयदधर्मावच्छिन्नसाध्य
 नसाध्यापकत्वेतदधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेतास्योतवन्निमान्धमादिसादोच्येजनवत्तादौजातिप्रसंगः रसादः नचमुद्धसाध्यव्यापकसोपाधेधर्मांतरविशिष्ट
 साध्यतावच्छिन्नेप्रतिनव्यापकत्वेरस्यमित्युः तत्सर्वमधिकुरात्तत्साध्यादिकुरात्तद्वयप्रद्वयवतिसुक्तोच्यन्मदत्तैवपक्षेययोगेतिवाच्येसाध्याविनकरागीभत
 पादादितिभावः कचिदितिकाकशांमोमिनातनयत्वादितादावित्यर्थः तच्चशाकपाकजत्वावुपाधेः पक्षधर्मवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वायोगादितिभावः कचि
 दितिवाच्यः यस्यस्यः प्रमेयत्वादिसादोप्रत्यक्षसंख्यावत्तावुपाधिस्यलरत्यर्थः तच्चसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वासेभवादितिभावः कचिदितिचनंतद्वयसमवेतद्वय

ॐ
 इति साध्यताहेतुत्वेति साध्यव्यभिचारो न यन्नरूपयोर्मन्वेत्यर्थः साक्षात्सव्यभिचारसंबन्धेन तत्त्वं अवच्छिन्नसाध्यव्ययोकोपाधिनामसंग्रहः तेषां सव्यभिचारमात्रसंबन्धे
 न साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वाभावादन आह

राम०
 ५५

परंपरयावेति स्वसमानाधिकरणेभूतसाधनाधिकरणव्यक्तिवित्त्वक्तिवृत्तिस्वरूपपरंपरासंबन्धेन वेत्यर्थः तादृशवृत्ति
 श्रुत्सर्वत्र साध्यायाधिभूयसाधनवतिव्यक्तिरेव सुलभेति धेयं नाद्यांतरं नोपाधितोभिन्नं उपाधिरित्यनुयज्जते ननु यत्रोपा
 धिरस्ति तत्राव उपउपाधितोऽर्थोतरमप्रयोजकत्वादियुक्तं साध्यामाप्यत्वादिरूपहेत्वाभासानां च संचारोऽस्तीति तदेवोभ्य
 वेतां वृत्तमुपाधिभेदतत्त्वं किंचेति दुपाधितोऽर्थोतरास्याप्यप्रयोजकत्वादेरूपरूपदोषत्वात्तद्वैयर्थ्यमात्रदोषत्वात्तत्राभा
 सांतरस्य साध्यामाप्यत्वादेस्तत्रोपाधुर्भावस्थलं अभावादेः भानादुपाधित्वेन निश्चितभावत्वादिकमेव तत्राऽनुमाने दोषः प्र
 तिवंधक इत्यर्थः यथाश्रुतयवैवसितगर्भे प्राकृतगुणत्वाद्यवशिष्टसाध्यावत्वादिभावः विशिष्टेति साध्यानाधिकरणसाध
 नवन्निष्ठयद्वैवसितसाध्यप्रसिद्धतादृशधर्मविशिष्टसाध्यामायकत्वासंभवादित्यर्थः निरुक्तधर्मविशिष्टस्यैव यवैवसि
 तयदेनोक्तत्वादिति भावः पक्षतरहस्यवाधानुव्रित्तदसादिः स्वप्याद्यातकत्वेन नुपाधावितिकथकानां स्वसिद्धांतमाद्या
 त्मकत्वेनोपाधितया नोभ्यमित्यर्थः न च नुमानमात्रावच्छेदकत्वेन तेनानुपाधावितिकथकानां स्वसिद्धं तस्यः

तर्कादिना निश्चितमासिकं स्पष्टं तोपक्षेतरत्वादेरसहस्रेनाप्यनुमासकत्वाच्छेदासंभवात्तथाप्यकत्वानिश्चयादिति निश्चयेवाधो
 नितयिवदुषयस्यवानुमानं परंतु कथं कल कांनिकानासिद्धांतमाद्यातभिया कथोयामुपाधिं त्वमनायमुभवेतइति भा
 वः असंवेतिवन्हेरनुभवे सत्यत्वाद्यमावप्रसंगदिति भावः पक्षमन्नेतिमात्रपदस्वयमाशयेन पक्षमावर्तकवि
 शेषणमात्रवत्वात्तस्यैः तेनापि साध्यापकतानिश्चयेन केस्य अवच्छेदोत्पत्तेरधुमेसाध्यातिशयः अद्वैतनेतिनचस्व
 तत्राचय्यतिरेकवत्तात अद्वैतत्ववह्निताभ्यामाद्रतासंपादकजलत्वेधनप्रभववत्त्वाद्युपाधेः धूमप्रतिधूमादिसाध्यप्रति
 कारणत्वावगममेवमेवमेणहेतुः सचाद्वै धनादौतर्कविध्याधमादिमापकताः नित्येनेतिवाअद्वैतादौदुग्धादेविरव
 धूमेयोधतस्यसुखं सत्ताजनकपासमन्धासिद्धत्वगुरुणाप्यद्वैतप्रभववह्निनेवतत्रहेतुत्वादिति भावः तदुक्त
 खेणेसादि एवमाद्वैतप्रभववत्त्वाद्युपाधेः धूमादिसाध्यप्रतिकारणत्वावगममेवमेणहेतुसचाद्वै धनादौतर्कविध्याधमादि
 मापतानिश्चापकः जमानिसत्प्रतिभावतोपाधेमापकतानिश्चयेकतर्कमाहद्यदोमज्जनप्रसंगेनचेतिभावत्वंपदिज

रामः

न्यस्यनाशप्रतिप्रयोजकं न स्यात् तदाजन्मत्वमात्रस्वतया त्वेष्टधोसस्यापिध्वसस्यात्ततथाचद्यद्व्यं सोत्तरक्षणो
 यदिद्यदस्य प्राग्भावानधिकरणत्वे सतिध्वं सस्याप्यनाधारस्यातद्यद्वानुस्यत् इत्येवंक्रमेणद्यदनास्योत्तरं द्यदसत्वापा
 दनेनेत्यर्थः शंकितित्किमितिकारणतावच्छेदकत्वेपिनक्षतिः साध्यापकत्वनिश्चयः कारणत्वकार्यप्रयोजकत्वादेरेवतद्वा
 हकतत्वादिति भावावहमाकली स्यादिद्रवत्वादिकं प्रतिसत्त्वादेरप्यकत्वनिश्चयेन स्यादित्यर्थः तदुपजीवीतित
 योः कार्यकारणकारणोरुपजोविनः सदृशायेत्येतेषामपीत्यर्थः नदुपजीम्येवामिति पाठेप्यमेवार्थः तदुप
 जीम्येवाकार्यकारणभावग्राह्यापिकमित्रानामिसप्यर्थमाहः नैकत्रेति साध्मे हेतुमापकत्वस्य उपाधो
 वासाध्यापकत्वस्य निश्चय इत्यर्थः अभिवेति साध्यापकत्वेमसंदिह्यमानस्याप्युपाधेः साधनधर्मिकोम
 भिचारसंदेहकंदधर्मिकं साध्याप्यमभिचारसंदेहमाध्वनेयत्वत्वाद्दोषिसावर्जिनस्यपिअप्यकत्वस्य निश्च
 य इत्यर्थः अभिचारितिसाध्यापकत्वेन संदिमभिचारसंदेहस्याप्यमभिचारसंदेहं प्रतिहेतुत्वादौतएवमु

चिं ५१.

हरिवं:

५७

वक्ष्यति सायकतां पक्षमायलमतिरिति साध्यहेतुसायकतापामेवतर्कस्यावतारे हेतुत्वं साध्यमायत्वा उपाधेः निश्ची
 यते साध्यसायकतायां तदुवतारितुपाधित्वमेवमर्थः ननु हेतोः साध्यमायतायायताग्राहकतर्कानवस्थाने सर्वत्रैवपक्षे
 तरः साधने साध्यमभिचारसंकासदधानः संदिग्धोपाधिसादतं ग्राह्यक्षेत्रस्योत्पिपदाचेति प्रागनुयजते स्वमाद्यतकत्वे
 न समुपाधित्वं रस्यप्याद्या तो विरोधीयत्रतत्वेन अत इति न दे मनुष्यस्य ते तथाच पक्षे तरस्य साध्यमोपकत्वादिरूपो
 पाधित्वग्रहविरोधिमुच्यमानहे तोयमिचार संशयाभायकत्वमनसदान संदिग्धोपाधित्वमिमर्थः समयां तरेतुमभिवा
 रशंकाभायकत्वेन संदिग्धोपाधिरप्यसौ स्वसिद्धान्ताश्रयनमियेव कथकेनोभ्यामइत्युक्तमेव प्रागिति भावः पक्षे तरः सं
 दिग्धोपाधिरपि दूषकत्वविरहात् नोभ्यामतदसमयां समाधानमाशंकते पक्षित्विमायकत्वं गृह्यत इति शेषः न चैवमिति
 देहोदः भावाभावेणोरप्येकधर्मिणि निश्चयं प्रति सामग्रो मिथो विरोधित्वादि समिमात्रः सायकतायक्ष्मालं मेति साध्यमा
 पकाता संदेहविषयी भवन्ति मर्थः सादेवेति पक्षे तरं तयर्वेणान्वयः तर्कस्यासिग्रहं प्रति हेतुत्वमभिप्रेतशंकते अ

राम

तच्चित्तियतोपाधिर्गत्सन्नरतिशेषः तर्कराहित्यमुपाधिश्चेत्तुभयं भनुमानलाभार्थे उपाधित्वग्रहार्थे हे तोरनुकूलतर्कसत्वे
 साध्यमायहेतुसायकत्वेनोपाधेः साध्यसायकत्वग्रहो सत्तो साध्यसायकतमिकस्य उपाधेव स्यैवलोभप्रसंगादिति भावः
 वियक्ष्वाधकतर्कानवस्थाने सासिग्रहप्रतिहेतुः किं न प्रतिबंधकाभावविधया अभिचार ग्रहं प्रसेवतदभावोपेक्षितदमाशेषे
 न समाधते सोपाधिवितिराकृत्त संमये तद्यमसे। पाधो साध्यसाधनीयस्य प्रहेत साध्यमभिचारित्वस्य तदभाव
 स्पचयः सवधः समानधर्मिक निश्चयविषयत्वरूपस्यैकत्र समये विरुद्धत्वादवश्येकभेदेन विभिन्नकालावश्ये
 देन तदुभयस्य साध्यमभिचारतदभावोभयस्य निरुक्तः संवंधोवाच्यः तथाच साध्यसंवंधिनावश्येक रूपसाध्यकत्वाम्
 नवृतिरूप उपाधिसाधने आवेस्यकसादशोपाधिर्नैव साधने साध्यमभिचारस्योत्पेत्वादेव मत्कूलतर्को भावोप्याव
 श्यकः वियक्ष्वाधकतर्कसंभवे नैव प्रतिबंधादुपाधिसहस्रेणापि हेतो साध्यमभिचारस्यानुमातृमत्तत्वादिसुपा
 धेरनुकूलतर्कोभावस्य च द्वयोरपि विनिगमकाभावेन दूषकत्वाद्यभिचारज्ञानरूपदोषकं साजं कत्वे वा तदव

विं. जा.
हरं व०

५७

छेदकत पाउयाधिस्तीकारेपितस्यानुमानदूयकतायां प्रमाणाभावस्तादिप्रलपितं परेयां प्रसुक्तं साध्यपदस्योयोधि
साधनीयप्रकृत साध्यमभिचारपरत्वेनैव सर्वसामंजसादिति भेदं बाधस्वरूपासिद्धोरन्यतरोत्थापकस्य बलश्च
त्ववादिनां मनमुपस्य सति त्रयेति त्रयस्यैति सप्तम्यन्नेव हीतया च पद्यादसापतयश्चे साधनस्य सधं साधन
विशिष्टसाध्यनिवर्तते सधमे सत्रपक्षे प्रकृत साध्यकप्रकृतहे तावुयाधिरसर्थः यदोदमं सेहवत्वादि सादावसि
धुन्यपकस्य जलत्वादेः संग्रहाय साध्यस्य साधनविशिष्टत्वा नुरणं यटः सेहवानुदमत्वादि सादौ प्रतिपक्षो न्ना
पकस्य जलत्वादेः संग्रहाय साध्ययदं न तु मुगो गौरश्चत्वादि सत्रप्रतिपक्षो न्नापकसासादावसिधुनापकहेया
वत्वा दोचावपिः साधनविशिष्टसाध्याप्रसिद्धेरतः फलितार्थमाह साचेति साध्यसाधनसंबंधाभावं साध्यतात्साधन
वंतात्वेयोरन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्तथाचोक्तस्य लेपिसाध्यसंबंधिताद्यवच्छिन्नाभावो न्नापकतामादायेवलक्षणनेय
मिति भावः अतएव धूमत्वात्मावृत्तिसत्वादेव साध्यसाधनसंबंधाभावः पूर्ववदोभ्यः स्वमग्रेपि जन्मतानि सत्वयोः संव

राम

घोजन्यतावतावविमाशितावद्वत्तयोरन्यतरावच्छिन्नः पक्षधर्मतावत्वादिति श्रंसोजन्यतावतावविमाशितावतावयो
रन्यतरधर्मोवच्छिन्नाभाववानुग्रभावताभावादित्यनुमानेजमतावच्छिन्नाभावस्य बाधवत्वादिसर्थः अनिसनात्
वतात्वावच्छिन्नाभावद्वयत्वे संतीसादिद्रमदं वहिद्रमरं तथाच वहिद्रमतावतात्वप्रसक्ततावतावयोरन्यतरा
वच्छिन्नाभावसाधयति त्विसर्थः उभयत्वे त्रैति श्रंसो विनाशीजन्मत्वादि सादौ वा स्वप्रसक्तो वहिद्रमत्वादि सादौ चे सर्थः
साध्याभावसिद्ध्याः साध्यवत्ताभावसत्वेन इदमपलक्षणं यदोदमं सेहवत्वादि सादौ जलत्वादि दौ जलत्वादिद्यु
याध्यामावृत्तानिरुक्तः साध्यसाधनसंबंधाभावः सिधुनसाधनवत्ताभावमादायैव स्पती सपिद्रमं स्वमाप्यत
कत्वेन साध्यादिमावृत्तौ पैकरूपभूत्यत्वेन साध्यावर्तकत्वादियुलक्षणं साधनाभाववर्तकत्वादिसपिद्रमं पवि
तिधर्मत्वमुपाधिभाद्यटकसंबंधेन वृत्तियत्वेन संयोगादिनारूपादेरूपाधितामुदाससभवेनावन्मात्रं च प्रमेयत्वादा
वतिप्रसक्तमतोमभिचारेकीतिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिकंतु ज्ञायः ननुपक्षे ततरत्वस्यापि अतिरेकिधर्मत्वाद्

विं. जा.
हरंवे:

५८

पाधित्वं सादतत आह पक्षतरेणातिकचिदित्येवतः यदोदयत्वादि सांदावित्यर्थः अथैवं वदन्ति नो धर्मस्य साध्यापामाद्वैध
नमुपाधिः नतद्वत्त्वादिरित्यादि अवहु तो किं त्रियाम कं अतिरेकि धर्मत्वस्याविशिष्टत्वादेत आह सदितितततसा
धक तत द्वेतु कोपाधित्वं तिसर्थः धर्मवन्ति संवंधे धर्मवन्ति हेः साध्यात्वे आप्येति वदन्ति आपकत्वे सति धर्मा आपकत्व
रूपस्यापाद्यस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः उभयत्र ह यणे माह अनुमिति तौति अनुमिति रमुमानंतश्च नोति अस्मदुक्तं च अमी चारे न्ना
पकत्वं तदुन्नयनयो ग्यत्वं नञ् अभिचार संवंधेन साध्या अभिचार आप्यत्वे सति साधन कृति त्वरूपं विययानुमितिं प्र
तिपविध वंधकता वद्येदक मे वेति भावः साध्या आपकत्वं साध्याधिकरण यत्किंचिद्व्यक्ति निष्ठा मावाप्रतियोगित्वरू
पमेव वा असम्यथा शुद्ध साध्याय कोपाः धिकरण यत्किंचिद्व्यक्ति निष्ठा मावाप्रतियोगित्वरूपमेव वा असम्यथा शुद्ध सा
ध्याय कोपाः धियाध्याप्तेरित्याशयेना द्वितीये दोष माह विरोति यश्च धर्मावच्छिन्न साध्या आपकत्वे सति पक्षे ह तिव मे
वोपाधित्वं तावतैव सप्रतियक्षोत्थापकत्व संभवाच्च साधन आप्य को निप्रसंगः पक्षाहते सत्य लक्ष्यत्वादिसंभवां मन

राम

मुदाहरतिकेचित्तिनियक्षाहनेरुपाधित्ववादि न इत्यर्थः कठिनेति कवि न स्पर्शे वदन्ति संयोगादित्यर्थः कठिन्यन
संयोगे वृत्तित्वे त्वगिंद्रिये पौवचक्षुषापितस्मग्रहापत्तेः चक्षुः संपुक्त समवेत समवाय सत्वादिति श्रेयं सवेन मते साध्या
चेति यत्संवंधेन यदूपावच्छिन्न साध्यात्वे नतदूपावच्छिन्नं नोपाधिमभिचाराद्युन्नापकमित्यर्थः तेन अभिचाराद्यन्नयनोपेक
आद्यादि मतः यो साध्या सोपाधित्वेपि न क्षतिः साधन स्तुः अभिचारि न्नयनं हे तो साध्या अभिचारित्वस्वाग्रह दशायां
कार्ये तदग्रह दशायां वा प्रथमे साध्या विशिष्टत्वादिति तथा च पूर्व साध्या अभिचारित्वस्य धर्मत्वनिश्चयत्वेन अभि
न्यागेन्नपना संभव इति भावः द्वितीये ताह अनुमितिमात्रेति साध्या अभिचारित्वस्य धर्मत्वानिश्चयसत्त्वेनेव प्रति
बंधात्प्रपिणः साध्या अभिचारानुमितेरुद्येदप्रसंगात् इत्यर्थः ॥ ८ ॥ लक्षितमुपाधिविभजते सवापमिति निश्चितं लक्ष
णं साध्या आपकत्वादिनिश्चयस्तु क्वचिद्व्यभिचार निश्चायधीनोपयोगित्वादिभिहि तो ननु लक्षणघट कोमर्थत्वादया

चि. ज्ञा.
होव

५०

सिकवताओसधेयंसंदिग्धलक्षणपत्रवेति साधनायपकत्वसंदेहस्तमात्रसंदेहः एवमग्रेपि हेतुमभिवारेति हेतु
धर्मिकसाध्यमभिवारसंशयात्मकसाध्यमभिवारमप्यस्वमभिवारवतासंशयकोपाधित्वेनेत्यर्थः अत्रापि सा
धनायपकत्वादिसंदेहः क्वचित्कस्यसाध्यमभिवारसंशयस्याध्यानोपयोगित्वात उपपदशितो न तु लक्षणप्रवि
ष्टसवधेयं न च आप्यवता संशयत्वं न अप्यककता संशयप्रतिहेतुत्वे मानाभावसादृश्येण हेतुत्वविरहेपि स्वत
भावात विशेषणज्ञानादिविधयी हेतुत्वमाध्यायेवलक्षणस्य संगमनियत्वात् यत्तु स्वतंत्रान्वयमतिरेकवत्वात्
आप्यकवता संशयप्रतिआप्यवता संशयत्वेनापि हेतुत्वमायेतावच्छेदकत्वमतयेव शोभते नायर्थेति धेयं शाकाद्या
हारपरिनामजत्वं अश्रीनशाकवाचजत्वं च शासमा मयीमतोपलक्षकमतो नामग्रिमग्रंथं स्पभक्तवां तत्तत्तात
त्वमिति दृष्टं तेनैव मित्रातनयत्वेनैव उपाधित्वात् संदिग्धोपाधित्वात् अर्थांतरमिति उपलक्षणं उभयोः
प्रत्येकरूपेण साध्यतायामेकांशोऽयस्योभयत्वप्रकारेण साध्यतायांच प्रत्येकरूपेण द्रव्योत्पादित्वसंभवादिसपि

गम

द्रष्टव्यं अगोपाधिकत्वनिश्चयादिति आप्तिनिश्चयादिसर्थः वन्देरिव तत्सामग्रा अपि मभिवारित्वे धूमस्य वन्दि
कार्यत्वाभावप्रसंगादिति भावः मित्रातनयत्वं आप्येति मित्रातनयत्वावच्छेदेनेत्यर्थः हेतोरपि सपिरेवः यः ता
तस्यासिनिश्चयकसाध्यसामग्रियत्रगोपाधिसुदुदाहरतियमेतितुल्ययोगक्षमतयेति साध्यपकत्वतद
भावयोः ग्राहकतौल्येनेत्यर्थः शरीरहज्जत्वं शरीरघटितसामग्रित्वंक अनलत्तुनोपादानं साध्यपकतासं
देहेनानुवाधितायां दृष्टांतांशमन्यथा तस्य साध्यसामग्रित्वाभावेना संगत्यापत्तेरिति धेयं सामग्रिमात्रोपाधि
सुदुदाहरति मित्रातनयत्वेति उपाधित्वमिति शेषः नापाधिर्नाश्च नितोपाधिः निरनुयोऽनानुयोगो नियत
स्यानादियोगः संदिग्धेसादिअत्रसंदिग्धानैकांतिकत्वस्य साध्यमभिवारमिसौयैकतरीयमाप्यियक्षधताभ्यां
निश्चोपाधेः असाक्षादेवेत्यासिनिश्चयविरोधित्वात् तदुद्भावने अर्थांतरादिविरहेपि संदिग्धानैकांतिकत्व

विं. जा.
हेरं वः
५५

६

नुभ्राअप्रथमतः संदिग्धोपाधेरुद्भावनेन त्रयोतरत्वमप्राप्तकालं वादुरुक्षरमिति विभावानीयं सप्रतिपक्षतया साध-
वता बोधविरोधिनिश्चये सर्थः शतमपि तितथावप्रतिपक्षस्वरूपयोग्यानां वादुल्लंघनं नवलं अन्वयमभिचारादिति भावः
तत्प्रत्यययोग्यस्य वितुनापि वादुल्लंघनं प्रतिपक्षोपस्थापकत्वाद्दुल्लंघनं नवलमिति साहचर्येन केनोपिति ननु प्रतिपक्षहेतोर्वो-
दुल्लंघनं विना नवलं दुर्वचनमत्र ह्यसा सीति ननु तथापि निरुक्तं नुल्लंघनं साधिकापार्थमेव प्रतिपक्षं स्यात्तेष्विदं धिभ्याम-
इत्यत रुहते चेति पतयाप्याध्यात्मकरात् त्रयोमेव अपेक्षितमिति शेषः भयः तस्य बलत्वेनैव व्यादुल्लंघनं प्रतिपक्ष-
पक्षवृत्तिताद्यं तेन साध्याभावमाप्यत्वसंदेहस्याप्युपग्रहः ननु साक्षादनुमानाविरोधित्वेन प्रथमतः तदुद्भा-
नं त्रयोतरायां संदिग्धोपाधिरदुषणमेव अत्र यथा तदुल्लंघनं सापि दुषणत्वापत्तेरत अहोपि चेति ननु पक्षोत्तरे तस्य
तिरेकः साध्यापकाभावमुद्रया एव प्रतिपक्षोपस्थाको भविता तदिदमुक्तं अतिरेकिणामप्रतिपक्षं संलब्धत्वेन तत्र
हयक्षवृत्तिचेति कार्यत्वपक्षलावत्वावच्छिन्नसाध्यापकमुदाहृतं सप्तदुसाध्यापकमुदाहरति ग्रंथकार इति

राम

खाजं नेनेति स्वाश्रयाविषयकसाक्षात्कारविषयत्वदिसर्थे तल्लक्षणाति साध्यापकत्वे साति साधने व्यापकत्वरूपोपा-
धिलक्षणा सत्वादिसर्थः ननु दुषकताभ्रमे अतिप्रसक्तत्वादित्दं लक्षणा मेव ने सता अहोप्यपि तिन चेतन्म-
ते पक्षवृत्तरूपाधित्वविरहेऽपि न क्षतिरल्लक्षणा किंचेति साध्यापकत्वनिश्चित इति शेषः अतिरेकादिति उत्रेव पं-
चम्यमः विरह रूपतयेति दुषकत्वमिति अभिप्रेक्षा न्वयः आसित्वं प्रकारतया अनुमितिजनकतावच्छेदकं अत्रो-
पाधिकत्वज्ञानस्य हेतुद्विमिक निरूपाधित्वज्ञानस्याप्यप्यासिद्धे अत्रैव भावो आसिज्ञानत्वाद्दुषकत्वं हेतुद्विमिक नि-
रूपाधित्वज्ञानं प्रति अद्वैतनादिद्विमिकोपाधित्वज्ञानस्याप्रतिपक्षकत्वात् आसिज्ञानकारणा विघटकत्वमुपादेरसि-
द्धमिमांशयेनाह सन्नेति आसिज्ञाने निरूपाधित्वरूपमापेक्षाने कारणा विघटकत्वमुपादेरसिद्धमिमांशयेनाह स-
वेति आसि ननु हेतो साध्यापकाप्यादि साशंकते न चेति तत्सीध्यापकमाप्यत्वज्ञानं प्रतिबंधकं स्यादिति ज्ञेयं
भूते ज्ञानं विघटमतमेव ज्ञानस्य निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतावत्वादिभिर्भावः ननु हेतो साध्यापकाप्याप्यत्वा

विं. जा.
हं वं.
५२

ननु हेतोसाध्यमायकाभावादि रूपस्य सोपाधित्वस्य बुद्धेस्तद्वर्त्मकसाध्यमायत्वधिविरोधिसोदेवमभिचारवदुपा
धिशेषस्यादिसाशंकतेनवेतिततसीधमायकमायत्वज्ञानप्रतिबंधकं स्यादिति जनकी भूतज्ञानं धिघटमतस्व
ज्ञानस्य निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतावत्वादिति भावः ननु हेतोसाध्यमायकाभावादि ज्ञाननदशायां सा
ध्यमायत्वाग्रहादवश्यं तथाविधसोपाधित्वस्यो नमासिधिसिधिविरोधकवाच्यमतग्रहकिं त्विति साध्यमायकम
भिचारित्वेन साध्यमायकाभावात्वेन सहचरितस्य साध्यामभिचारित्वस्य तानत्वादास्य त्वोद्देशः साहाय्ये
तियया साहचर्यलाभात् अमिचारेनोपकत्वेन दूषकत्वमिष्यते वा अन्वयः एवमप्येव साध्यमायकेति साध्यमा
यतावागृह्यमाणस्य हेतोर्मिचारेनोपकत्वेन साध्यमायकत्वेन सोध्यमायकत्वमुपाधेरनुमेयमित्यर्थः
अमायकस्य सापि अमिचारपदार्थत्वात् तेन हेतुमिचारिणाः साध्यादः साध्यमभिचारित्वेपिन शक्तिः हेतुभासां
तरं हेतुदूषकादि नैदूषकतापदयोः साध्यमभिचारतदव्याप्यत्वान्न तरो नाप्यत्वेनेत्यादिः नेन संदिग्धोपाधिः साध्यमाय

रामः

कत्वाद्यनिश्चयेपि अमिचारस्त्वव्याप्यत्वान्न तरो नाप्यत्वेनेत्यादिः नेन संदिग्धोपाधिः शयाधायकत्वेन दूषकत्वान्न सगतिः सा
ध्यसाधनेति हेतुमायकत्वरूपस्य साधनस्य साध्यामायकत्वरूपस्य साध्यचनियनस्य नाधिकरणनिश्चयतेत्यमः तस्यो
पाधेः फुर्तिर्भवेति दूषकताविजसत्ता सत्वपितेत्यर्थः ननु सत्यतिपक्षेनायकतायां साधनामायकत्वस्येव साध्यमभि
चारानुनायकतायामपि साध्यमायकस्य निश्चयो नोपेक्ष्य निरस्यत आह किंचेति व्याप्यत्वासिद्धतया साध्या
वोनायकत्वेन स्वातंत्र्येन वेति स्वफिलंजसिद्धेन अमिचारेनायकत्वेन वेत्यर्थः उपाधित्वेन निश्चितसोपाधेरवो
नं त्रेनेवाश्रयानुमानुदूषकत्वमित्यर्थस्तु न युक्ता प्राक् एव न स्येत्यादिना मूलवृत्तेव तस्य दूषितत्वात् तत्रेयां स
त्यतिपक्षादिना उपसमादिति साध्यापिकी भूतस्योपाधेरवमिचारसंबन्धेन साधनेन निश्चयात् साध्यमभिचारस्या
नुमितेसां नो निश्चयसत्तादशसंबन्धेन संशयाच्च साध्यमभिचारस्य संशयइत्यर्थः बन्दिमान् गगनादिसा
देरपि सोपाधित्वमनुश्रुसाह साध्यमायकमायत्वेनेति साध्यमायकिभूतसीमायत्वेनेत्यर्थः साध्यमायकत्वे सति

चिंता. ५५

ਹੇਠਾਂ:

42

तादितस्य सध्मायकत्वादिनिश्चयदशायांतदभावेनपक्षप्रतिपक्षस्यसोधनचतिसाध्याभावस्यावोच्चायकतथाऽनुभा
 नदूषकतयोपाधित्वनिश्चयोपिकशायामनुभावनस्यकण्यकतंत्रिकमिदत्वादितिभावः।अप्रसिद्धः।प्रमितोःनवगतोवा
 साध्यास्यविषय्ययोयन्नसोपिकशायामनुभावनस्यसर्थः।केवलान्वयिनिमित्तेननिश्चेतेवा।।दोतरत्वादिरित्यादिनाधर्ममा
 त्रस्योयग्रहः।वाधित।ज्ञाध्यास्यविषय्ययोयन्नतादशोयुपाधित्वेनानुभावनःयत्नेप्येतित्रानुदनवरूपस्यसाध्याविषय्यस्य
 प्रसङ्गेगायध्वेवाधभिश्चादितिभावः।पक्षायायकेतितादत्तेनपक्षसाध्यायकोचियय्ययोयस्यसोयुपाधित्वेनानुभावनः।क्षि
 त्यादिकमित्यस्यजन्यमात्रमर्थः।क्षित्यादेर्जन्यभात्रसमागामिद्वंरितिजन्यधर्मिकसकत्तेकत्वमिद्वोजन्यत्वावच्छेदेनैव
 सकत्तेकत्वव्यायकतयागृहीतोपाधरूभावभाववतानिश्चयस्यविरोधित्वात्रवैतैवजन्यत्वावच्छेदेनसकत्तेकत्वानु
 मानेतत्सामानाधिकरण्यापिआयकाभावनिश्चयस्यविरोधित्वात्रानुभिन्नत्वमपाधित्वेनोभावनः।स्यादूषकतासत्वोदि
 तिध्यामंरयत्वादितिभावः।यूचेतिमप्रतिपक्षेस्थलेयद्वैतैतोयतिरेकः।यगनुमानेनोपाधितयोभावनसर्थः।अम

राम

वदितवानुयाधितोपपिकधर्मवतानियतताता उपधितं उपाधितो भ्यामत्वं स्पदिति शेषः । न नृत्तापो द्वेयो रयि साधम
यो सोपाधिनत्वात्ताभ्यां विषयवस्थानां स्वे सत आह उपाधेर्न स दोष तादितितथा च शर्करा सोऽनि सोऽनिसदृति
गुणात्वादिति ते तावन्मात्रं प्रयोगस्थले युक्तं हेतोः सोपाधित्वमादत आह न हीति सोपाधिसंबन्धं साध्यक सोपाधि
सहचरितं पूर्वसाधनमतिरेकोपधुपाधितेनो भ्यामः स्यात्तदा सर्वत्रैव प्रतियक्ष्येत दुभ्याचनसंभवात् प्रतियक्षमा
नमुच्यते स्यादतः दस्र्वसाधनमतिरेको नोपाधितेनो भ्यामत् इति केवा विन्मतं निरस्यति न त्विति स्थायनाय इति
हृदो धमवान् न हेरि सादि स्थायनया यत्र हेन्व भासते तत्र सप्रति स्थायनया हृदो निर्धमो हृदत्वादि सादिरूपायां पूर्वसा
धनमतिरेकस्मिन्निर्वादि तदेः रयः पिंडादौ साध्यसायकत्वनिश्चयो नोपाधितयानुभ्यामत्वादिसत्यः । तथा च तत्रैव न प्रलि
यक्ष्येद इति भावः । ततस्व आत्र सत्वादेरगृह्यमाणोति पूर्वहेतोराभासत्वाग्रहदशायां प्रतियक्ष्य दोषत्वसं
भवादिसत्यः । यथेति प्रगभावः सकृत् कः कादाचित्कत्वादिसत्ये प्रतिहेतौ सोऽकृते कोऽजन्मत्वादिसत्त्वपूर्वसा

वि. ता.
हं व

घनसकादाचित्कत्वस्य कर्णपद्मिनाशित्वं तद्विषय्यैरूपं नित्यत्वादिकं नोपाधितयोऽन्धमिष्येः। अन्येऽसादि कोधमे
परोनिर्देशः। तत्रैव प्रसिद्धानुमानस्य मर्थेति पर्वते तत्त्वस्यैव दूयकत्वत्तभवेतद्विशिष्टवन्निमत्त्वस्य मर्थेति तदर्थः।
तुल्यः पक्षेतरसाध्याधीरत्वतुल्यता चेहताध्यात्वान्यपक्षेतरत्वगर्भतामात्रेण ग्राह्यमतस्य बाह्यत्वमिति पक्षेतरत्वविशि
ष्टसाध्यासामग्रीत्वादिकमपि प्रसिद्धानुमाने सौपाधित्वेन नुन्दात्मकशकादि संप्रदायविरोधादिति भावः॥ अनुमित
नुकूलापक्षतां निरूपयितुमाशंकते आसीत्। सादिमात्रिनिरूपणानन्तरं पक्षताविशिष्टस्यैव यद्येतादेह मर्थेति निरूप्यते म
धियतसे। मीयल्लानिरूपयितुमशक्यं तौ साध्यावतायायमानस्यापि पर्वतादेह मर्थेति तजानादेविष्णुपदेरनुमिता
तेः तत्रयक्षत्वं न संदिग्धसाध्यावत्वमिति मर्थः। पक्षेधर्मत्वं च स्यादिति पक्षस्य धर्मतायत्रेति वाच्यं ससापक्षधर्मनायक्षते स
थेततेन पक्षधर्मतां निरूप्यते प्रतिज्ञापादये पक्षस्य मात्रस्य निरूपणान्तरं कारस्य न प्रतिज्ञाहानिरिति सापि नदन्ति। तत्र
यक्षतानिरूपणे सप्तम्यर्थो विषयता संदिग्धेति धर्मपदं साध्यावत्त्वे दकं संवन्धेन संशयस्य लोभाथैः। तथा च पक्षधर्म

राम

कः साध्यावत्त्वेन संवन्धेन यः संशयस्तद्धर्मिकायां तादृशसंवन्धेन साध्यास्पृशितो स एव पक्षते मर्थः। केवलान्वपि स्य
लेवाभावान्तरे सादीयतावगात्वे वद्यदेवाओ नवे साकारः साध्यासंशयः सुलभः न च साध्यासंशयवृत्तिनवे सादि संशयस्यापि
पक्षतात्वात् साध्यासंशयवृत्तिवत्त्वं समागताकारनिर्णयस्यैव संशयविरोधितपापक्षधर्मिकसीध्यासिद्धिदशाया मपि तादृशसं
शयोत्पत्तानुमितिप्रसंगेन तथा विधिसंशयस्यालक्ष्यत्वात् तादृशसंशयानन्तरं पक्षः साध्यावत्त्वेति संशयो सैव बानुमिनु
तसादृश्यतु मित्रधर्मिकस्य संशयापि प्राच्यान्मते निश्चयप्रतिवधत्वात् पक्षधर्मिकसाध्यावत्तानिश्चयनिवर्त्तसंशयस्य
मत्र विवक्षितत्वात् न तत्र साध्यासंशयवृत्तिवत्त्वात् तदौ वन्निमाप्यधर्मवत्त्वादेः सध्यावत्त्वलेपवत्तौ वन्निमात्रेण सादि संशयस्या
पि पक्षतापत्ते साध्यापि वद्विमाध्याधर्मवत्तालक्षणा साध्यानिश्चयनिवर्त्तसाध्यावत्त्वसिद्धिः। धर्मसंशयतात्तनवोपाधा
मतमादस साध्यावत्तानिश्चयतावच्छिन्नप्रतिवधत्वात् निरूपितपतिबंधकता कत्वं विवक्षितमुपदर्शयत शंशयस्य वन्निमा
प्यरूपसाध्यावत्तानिश्चयप्रतिबंधकत्वादिति वाच्यं यदेतदेव हे साध्यावत्त्वलेपवत्तौ वन्निभावभाष्यवानुवर्त्तते पक्षे संशय

चिं. ज्ञा.

हेरंब

५५

१३

स्यपक्षतोत्पायतेरुयाध्यायमतेपिप्रत्येक्षिकतनेश्वपत्वष्टिप्रतिरदभावेज्ञानस्यैवतदभावव्याप्यवृत्ताज्ञानस्यापिप्रति
वन्धकत्वाच्चतादशप्रतिवन्धकत्वेसतिसाध्याभाववृत्तानिश्चयप्रतिवन्धकताकत्ववाच्यमुक्तस्यलेचसंशयस्यसाध्या
वृत्तानिश्चयप्रतिवन्धकत्वेपिसाध्याभावनिश्चयाप्रतिवन्धकत्वानदोषइतिवाच्यंयच्चैतत्तावद्येदेनवन्हेःसाध्यातीत्यले
वन्हाभाववतपर्वतसधर्मावन्धिपर्वतोद्वयंनवेतिसंशयस्यपक्षतानुत्पत्तयेःपर्वतत्वावद्येदेनवान्हेनिश्चयस्यै
ववन्हाभावनिश्चयस्यापिप्रतिवन्धकत्वादेतेनसाध्यावृत्तानिश्चयत्वावष्टिप्रतिवन्धकतानिरूपितप्रतिवन्धकतावद्येदक
विवपतावत्वेसतिसाध्याभावनिश्चयत्वावष्टिप्रतिवन्धकतानिरूपितप्रतिवन्धकतावद्येदकविवपितावत्वमुपाध्या
येमतमादसविवाक्षितमतएववन्धिआप्यवतिवन्हेःसाध्यातीत्यलेवन्धिआप्यवान्वन्धिमात्रवेतिसंशयस्यपक्ष
तात्वेतादशसंशयस्याहार्यतपाहेतुप्रतिवन्धकत्वेपितादशप्रतिवन्धकतावद्येदकविवदितावत्वादिसपिकेवचित
प्रपितमयास्तंप्रागुक्तद्वयंनवेतिसंशयस्यानिरुक्तप्रतिवन्धकतावद्येदकविवपिद्वयवत्त्वपर्वतत्वावद्येदेनवन्हेःज्ञा

रामः

अतावाप्यक्षतात्पायतेः।दितिधेयंनविशेषणंनसाक्षात्कारांलिंगेतिलिंगदर्शनेनआप्तिस्मरणास्यादिभूतेनसंशयस्य
नाशोदिसंशयस्तल्लिंगदर्शनेनोत्तरंआप्तिस्मरणादशायामेवसंशयस्यनाशोत्तरंआप्तिस्मरणास्याहेतुत्वेपिनक्षतिपथा
संभवास्त्यलेभिप्रायेणावालिङ्गदर्शनेनआप्तिस्मरणायोःसंशयनाशकत्वाभिधानंनचलिङ्गदर्शनादिनासंशयपथासंभवास्त्यलेभि
प्रायेणावालिङ्गदर्शनेनआप्तिस्मरणायोःसंशयनाशकत्वाभिधानंनचलिङ्गदर्शनादिनासंशयस्यनाशस्थलेसंशयान्तरस्यो
त्पत्तेरनन्तरमेवपरामर्शस्योपादादनुमितिःस्वीकार्येतिवाच्यंसाध्यासंशयस्यपक्षतात्वेकार्यसहभावेनैवतस्यहेतुतीया
वक्तव्यत्वेनतथाप्यप्रतिकारादभ्यासाध्यसंशयोत्तरसिद्ध्यात्मकपरामर्शोदमनुमित्यायतेरितिभावः।नोयलक्षणांनस्व
जम्भधंसादिद्वाराकरांसेदेहईसनुष्यतेप्रवर्तकत्वेतिसिद्धसाधनदशायामनुमितेर्वाच्येतिवैवहियक्षताविद्योआसा
ध्यसंशयस्यसिद्धिदशायामपिस्वजम्भधंसादिद्वारावर्ततस्यैवप्रवर्तकत्वानसायक्षतेतिभावाःसंशययोग्यतायाःप
क्षतात्वनिरस्मातिसापीतिसाधकवाधकौसिद्धिवाधयोःसामग्रेताभ्यांजनितयोर्मोनयोर्मिसोःफलतिसिद्धिवाध

वि. ज्ञा.
हरेवं

५७

योरभवेदमर्थः। प्रत्येक सत्त्वेणोतथाचसिद्धिमभसत्त्वेपिसिद्धिबाधयोर्द्वयोर्भावसत्तातदानीमप्यनुमितापत्तिरिति भावः। ना
पीतिसिद्धाभावोवाधाभावश्चेत्सभावद्वयं न तथानप्यतेत्यर्थः। अथेतात्तदनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिहेतुत्ववैकल्यात्। न
चेवहदादावपिधर्मादिहेतुनावात्साधनानुमितापत्तिरत आह हृदयिरिति बाधः। साध्यवत्तावुद्धिमात्रविरोधिग्रहः हेतुसि
द्धेहेतोभाववत्तायापक्षस्य निश्चयः आदिना सत्प्रतिपक्षायुपग्रहः आवश्यकत्वेनेति तदसत्त्वेताननुमितेरुपगमेपि
क्षेप्ताभावादिति भावः। साध्यकप्रमाणाभावस्तथेति पूर्वगान्वयः। श्रुतयोर्देहादिभिन्नत्वेन श्रुतिवाक्यालोद्धयः सन्तव्य
स्तादुपेगानुर्देसतमः परमार्थेति प्रकरणावशादवगतेश्च वरांश्रुतिजन्यतानां न नूतनश्रुतानां अवहितोत्तरश्च
गोमननां बोध्यते किंतु तवक्ष्योत्तनश्रुतानां शेषे सत्त्वे वमननां तथादेनोपपन्नं साध्यकमानाभावस्यानुमितिहेतुता
या बाधकमत आह प्रत्यक्षरश्च इति अनुमितसादृशायां प्रसंक्षिकसिद्धिसत्त्वेप्यनुमितिरक्षेतात्तनुसिद्धाभावः पक्षेतेम
प्येः। अनुमितसाविशिष्टप्रसंक्षिकसिद्धाभावविशिष्टाया सवसिद्धिभावः पक्षतावायेति नोक्तस्थलेतदुनिरत आ

रामः

५७

ह एकतिगावगंतपीतितथवधूमलिं गोकावन्तनुमितिरेवपत्रयक्षस्ववह्नि आम्बालोकवतावगाहिनीतत्रालोकेनवन्त
नुमितिर्जोयतामितातयसापिवन्तनुमितिर्नैस्पावृत्तयक्षताविरहादिति भावः। वक्षतावायेति निव्येकलिंगकानुमि
तैरनन्तरं लिंगां न्तरेणासाध्यस्यानुमितिरसिद्धौ वेसता आह मनमश्चेति उपपत्तिभिर्हेतुभिः। अथेति सियाधपिषितः।
साध्यरूपधर्मोपपत्तादशोधर्मपक्षेतादिः पक्षेदमर्थः। अत्रापि धर्मपदं साध्यायटक संवन्धेन कृषाधपिवायोऽत्राभावे
ममज्ञागगादिधर्मभिन्नत्वेन तत्सिद्धकानुमितौ यक्षताया अलाभश्च ममप्यप्रसंगात् एवं च तद्वर्त्मकतसाध्यकानु
मितौ तादृशनिर्व्यागोचरेष्टेवपक्षतायवृत्ताया विशिष्यकवन्तनुमितिर्जोयतादिसादिना विधाशेषाद्यपि याना
मनुमितिर्वेततायामननुगम इति वाच्यं सिर्जदशायायादशेष्टात्तायद्यदिष्टी अस्ति तो वापतयक्षसाध्यकातुमितिह
यद्यतेतत्तदिष्टाविरहकुराभावत्वेनैवानुगत रूपेणाततयक्षसाध्यकातुमिति सामाग्यं संप्रति सिद्धाधपिययोः का
रणात् सभावात्तायत्तु प्रकृतयक्षसाध्यकानुमितिप्रतिवक्ष्येतात्वेनैव तत्तत्सियाधपियानामनुगम इति तत्तत्तत्

चिं-ता

हं-वं:

५५

तादृशानुमितित्वावच्छिन्नस्यप्रतिबन्धत्वोक्तोअशादं वन्निज्ञानंजायतामित्यनुमितिसायाअसंग्रहायनेतस्यामंशद्व
 निज्ञानत्वेनैवप्रतिबन्धकत्वात्तादृशानुमितिनिष्ठप्रतिबन्धकताकत्वमात्रोक्तोवदन्तेःपठस्वन्नमेहाखंवनरुपा
 नुमितेःप्रतिबन्धतामादायपठानुमितिसायामनुमितिप्रसंगादितिदिक्। नच्चेवमापिचमिकदेहादिभिन्नत्वप्रवरो
 नप्रतिबन्धात्तादृशनिर्णयेत्यानुत्पत्त्यातेदुतरंअर्थधर्मिकतोदाशमननस्यादतआहतयाहीतिमोक्षोपायत्वेनेतिप्रह
 रणादितिशेषःअतएवसिद्धाधिययायाःपक्षतत्वादेवचवनयोरविरोधःइत्येउन्वयःप्रसक्षेतिब्रह्मक्षेणपरिकल्पितोनि
 श्रूयमानोयोऽर्थतद्विविधयोक्तोयानुमानजन्याबाधतद्विद्यावंतरसर्गः। तेनउपजातप्रसक्षदशायामेवानुमेयत्वला
 भाद्वचनविरोधिसंभवअथमेअनुमितेतिद्वितीयतद्विदेतिसेहवतसंदेहस्येवनन्वसिद्धाधिययानामेस्यत्वेपि
 तद्योम्यतासातिसंवेपक्षतेसतआहयोग्यतायाश्चेतिसिद्धाधिययोत्तेरज्ञानादेमत्वस्यतथात्वेऽतिप्रसंगादितिभावः। ननु
 सिद्धाधिययानाशस्यत्वेप्यनुमितिसान्तरोयत्वेवानुमितिर्वस्तुतःसिद्धिदशायांपद्यद्यदिज्ञानादिमक्तिज्ञत्वेतत्

राम

पक्षसाध्यकानुमितिरुसद्यतेतत्तद्विद्याद्यभावकूटत्वावच्छिन्नाभावरूपेवथोअतावाच्यासाचसिद्धाधिययानाशस्यत्वे
 प्यस्तीतिमतआहसिद्धाधिययगवरहेपीतितथाचसिद्धिकालीनसिद्धाधिययद्युपत्तेयुपरिदेओमेद्यवानाविलक्षणाग
 जैवत्वादिसाध्यनुमितुत्पादोदुक्तुरुपाणानुमिच्छादेरनुमितिहेतुनायाअभिचारः। नचपद्यदिज्ञानादिसत्त्वेप्रकृत
 पक्षसाध्यकानुमितिरुसद्यतेतत्तद्विद्याज्ञानाद्यभावकूटत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैवतादृशानुमितिसामान्यसिद्धाधियया
 देहेतुत्वमतोनाक्तस्यलेअभिचारस्तत्राप्यततःपरामर्शरूपस्यैवतादृशकूपभावस्यसत्तादितिवास्तथाचसमेक
 कारणपरिशेषायतेःननुसिद्धिदशायांपद्यदिज्ञानादिसत्त्वेऽनुमितिस्तद्विद्याज्ञानाद्यभाववृत्ताभावत्वेनसिद्धुत्त
 रानुमितित्वावच्छिन्नप्रसवहेतुत्वंसिद्धुत्तरत्वंचसिद्धिविशिष्टकृतिमत्वरूपेद्विद्विश्रगासाधारणंआस्यैवशिष्टं
 यचेस्ववृत्तिप्रगभावप्रतिर्योगित्वस्यसामानाधिकरण्याभयसंबन्धेवाअमतोनाक्तअभिचारेहेमतस्तत्रदृष्टा
 माहस्यकारणोतिअनपेक्षितंअनुमितिसिंतयतअर्थतस्यानुमितिदर्शनाच्चेमर्थःतथाचतत्रेचसिद्धिदशायांमपि

चिं. ज्ञा.

हं. वः

५८

परमशोदितक्षरासामान्यसामग्रीतोलुमिति सामान्यप्रसंगः सिद्धानुमितित्वावच्छिन्नं प्रसेवोक्त रूपेण सिद्धाद्य
पिषादेहेतुतायासिद्धानुतरानुमितिसंकीर्णता सामान्यसामग्रीवक्तादापत्ति समवादिताभावः ॥ अत्रवदन्ति उक्त
मेण सिद्धानुतरानुमितौ सिद्धयोरपि सिद्धि सा सामान्यभावस्य हेतुत्वान्तरकल्पना नोक्तदो
षः विशेषसामग्रीसहिताया एव सा सम सामग्राः कार्यजनकत्वेन त्वेन केवलसिद्धिस्थले तादृशपावद्विशेषसाम
ग्रीचाधेनानुमितिसामान्यस्याप्यपि तु मशकत्वात् तत्त्वोक्तक्रमेण हेतुताद्वयकल्पनायां गौरवादेव सिद्धाद्यपि वि
रहविशिष्टसिद्धभावत्वेनैकरूपेण प्रकृतपक्षसाध्यकानुमितिसामान्यप्रतिहेतुत्वमग्रेसिद्धानुमित्यत इति चार्थं
विशिष्टभावमात्रस्य विशेषाणां विशेष्यभावस्याप्यनतिरेकेनानुमितिसाविहरे विशिष्टसिद्धभावस्य सिद्धिसा
म्याभावः अनुमितसायां व्यप्यवसानात्तयोश्च स्वरूपेण समवायेन वाऽनुगतैकज्ञेयत्वेनानुमितिसामान्यप्रति
निरुक्तविशिष्टभावत्वेन हेतुत्वा संभवात् सिद्धिसामान्यभावस्थले समवपिन सिद्धिविशिष्टानुमितिसास्थे

राम

१४

५८

लेखस्वरूपसंबन्धेन तादृशविशिष्टभावस्यासत्वात्तद्यदि सत्त्वेऽनुमितिरुमद्यते तत्तद्विरहविशिष्टसि
द्धभावमतेरितिकृत्योपगमेपि तत्तद्विरहमक्तिना विशेष्यविशेषाभावभेदेऽगुरुत्वराननाकार्यकारणा
भावमपेक्षोक्तक्रमेण हेतुताद्वयकल्पनायां गौरवादेव सिद्धाद्यपि विरहविशिष्टभावस्य तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वमतो ना
वच्छेदकगौरवमिति सांप्रतं प्रतियोगिविना कृतस्य खडाभावस्य तत्त्वेन हेतुता सामान्यस्यासिद्धत्वादप्यथानुमि
तसाविरहविशिष्टसिद्धे सारसमानकालीनसमुत्पत्तिर्भावाभेन मत्तावच्छिन्नाभावस्याप्यखरगुस्य तद्व्यक्तित्वेनानु
मितिहेतुतापतोयत्वं साध्यवत्तानिश्चयानुतरानुमितौ साध्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वे साध्यभावतावद्विवाच
छिन्नं प्रति साध्यवत्तानिश्चयत्वेन यद्यपि प्रतिबंधकत्वं न स्यात्ताद्यवेन साध्यवत्ताभिश्चयानुतरवृद्धिसामान्यप्रसेव
साध्यवत्तानिश्चयत्वेन विरोधित्वस्योचित्यदिति तत्तथा साध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यवत्तानिश्चयानुत
रवर्तिन्यां साध्यस्यानुमितौ पूर्ववर्तिमात्रेण साध्यभाववत्तावद्विवाचकत्वं न हेतुतापि मित्रका

विं. जा.

हेरवः

७०

प्यकारणमावसादयकत्वादप्यासाधनिश्चयतपनिदशावामपिसाध्याभाववतावुद्धिप्रसंगेनतत्रगनाविधा
याः साध्यवतानि न्यपसामग्राः वृत्तिवन्धकत्वात्तत्कल्पनायां महागोवायतरिति सक्षेपः ॥ सिद्धाधपियोति यत्र
सिद्धात्मकपरामर्शोत्तरवशात्तत्कृशोवापि साधपि सातत्रयसंयत्तस्यैसाहकृतान्तसाधकमानस्य विशेष
सांमिधाधपि साधेहयद्यपि नानुमितिमात्रविषयिनीत्याच-हंशे सिद्धात्मकस्य द्रव्यवन्तो मयिवतानि श्रयस्योश्च
रमनुमितिर्जायतामितीत्यासावे-ह्यद्रव्यत्वसंभवन्ते रप्यनुमि-न्यायतिः ॥ नापि प्रकृतयश्चासाधकानुमितित्वप्रकारि
के श्रेयतप्यावन्तेः सिद्धात्मकशब्दपरामर्शोत्तरं यत्तेवन्ते रशाब्दज्ञानं जायतामितीत्यासावे सिद्धात्मकवन्दिमात्रपरामर्शस्यो
त्तरमनुमितिर्जायतां च-हंशे नुमितिर्जायतामितीत्यासाधनुमितिसासत्वे च व-हंशे नुमितिसनायतेः तद्यपि सिद्धे समायाटयद्यदि सा
व्यक्ति सत्वे प्रकृतयश्चासाधकानुमितिर्जायते तत्तदिष्टा भावकूटमेवात्र सिद्धाधपि साविच्छेदपदेन विवक्षितं अत
एव सिद्धात्मकस्य द्रव्यसंलिंगकपरामर्शस्योत्तरमालिङ्गिकनयत्वेन न्यनुमितिर्जायतामितीत्यो सत्वेपि न तत्र यत्तेव

रामः

१५

क्षिकावन्नुमिति सादिष्टावक्तेरनुमेजकत्वात्तत्र तदिष्टावक्तेरनन्तरं सिद्धात्मकमालोकलिंगकपरामर्शो
तपसाव-हंशे नुमितेर्भावेनावश्यमुत्तेजकत्वमिति वा-अंतथापि धूमा लोकलिंगकपरामर्शो विशिष्टदिष्टाव्यक्तित्वेनै
वोत्तेजकत्वस्य वक्तव्यत्वादतएव यत्र सिद्धात्मकैकपरामर्शोत्तरमनुमितिसोत्तरयत्तौ समां साग्रीवसेन साध्यतद्व
प्यवतयोः सम-हंशे लचना नुमितिरुसन्नातत्र तदिष्टावक्तेरनुमेजकताधोद्येपि न युनः साधानुमितिप्रसंगः ॥ स्वविरो
धेर्निनयाभावविशिष्टतत्तदनुमितिसाव्यक्तित्वेनैवोत्तेजकत्वस्य वाच्यत्वादित्यसिद्धाधपियोत्तरं तत्राशेषि द्विविश्रगा
साध्ये सिद्धि सत्वेः नुमितिव्यादः ग्रामीणिकस्तदा सिद्धौ समाधयपदिष्टा ज्ञानादि अक्ति सत्वे प्रकृतयश्चासाधकसाधो
नुमितिरुसद्यते वनदिष्टा ज्ञानादि-यक्तभावकूटविशिष्टत्वमेव साधकमानस्य विशेषरावाअन्ताधकमानं सिद्धि
प्रकृतयश्चातावच्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाधातावच्छेदकविशिष्टस्य निश्चयश्चेति यावत्तन्नेन याशागात्वेन यत्तेव तेजत्वेन व
हंशे निश्चयसत्वेपि यत्तेव तत्तदवन्दि-त्वेन तस्यानुमितो विनानुमितिसानुपपत्तिः यश्चातावच्छेदकादिबोशिसं

किं ना.

हेरंबः

७९

१६

च वैज्ञानिकं ग्राह्यं न वन्नामृतः शशविषाणोच्चानि साधनुमितावपितादशसिद्धौ विरोधित्वं सुशुद्धं अत्र च विनाद्यनुमि
त्सां पक्षतावच्छेदकसमानाधिकरणेन साध्यसिद्धेः सत्त्वं सायांतदवच्छेदेन साध्यानुमितेराभुविकत्वात्तपर्वत
त्वाद्यवच्छेदेन च न साध्यानुमितौ तदवच्छिद्ये विरोधित्वं न तस्मान्नाधिकरणेन साध्यानुमितौ तत्तद्वैविध्याविशेष्य
कं साध्यसिद्धिमात्रं विरोधित्वं तत्त्वसमानाधिकरणेनैव तदवच्छिन्नं निश्चयदशायां वर्तत त्वसमानाधिकरणेन वन्ने
रनुमितस्तदप्यतथावपक्षतावच्छेदकादिभेदमिव तन्निष्ठावच्छेदकत्वादिभेदनाभ्यापि पक्षतायाः पक्षकृत्तये
वकार्यकारणभावोध्यः एवं च त्रयपक्षेयस्य साध्यस्य निश्चयोत्तरं कदाप्यनुमितिनंजाता तयक्षसोध्यकानुमितौ तादशसि
द्धभावमात्रं पक्षतानुत्तरानुमितसाविरोहोपनिवेशयोगो र्वातत्रत एव यत्तपक्षसाध्यकानुमितिसामान्यसिद्धतर
मेव सिद्धाधिविशोतरं जायते तत्रानुमितसेवयक्षतानुत्तरानुत्तरसिद्धिभावस्तस्य गौरीत॥ श्रीमतारधुनार्थनते कलि
कारसूनुभापक्षतापरमूलस्य निर्गुणार्थः प्रकाशते॥ अनुमितिनपक्षताजन्माविशिष्टज्ञानाजन्मत्वादि सनुमानेस्व

राम

७९

१६

रूपासिद्धिमाह पक्षधर्मस्येति तथा च पक्षताजन्मत्वासिद्धादुक्तत्वेन चिन्तनीयत्वरूपोपोद्धातेन विशिष्टज्ञा
नस्य हेतुत्वं व्यवस्थापयतीति भावः। शब्दप्रयोगस्यैव निरूपणाय दध्यत्वात्तपदि च ज्ञानंतदाते नीपिसंबन्धादिति ध्ये
यं व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकार्यताघटितं प्राधान्ये प्रागुक्तभनुमितिलक्षांतद्विज्ञान
द्वत्वाद्यनुमितस्तपसाः संभवी सतोऽनुमितिलक्षणोपोद्धातेन अंशमवतारयन्निदीधिति कृतक्षधर्म
स्य पक्षसंबन्धस्यावार्शे ज्ञानं व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयपरमर्थे स्तेन लिगविशेष्यकपक्षवि
शेष्यकपरामर्शयोः संग्रहः गुरुमतसिद्धकारणा तावच्छेदकांशे ग्रहश्च॥ ५॥ पक्षऽनुमितिलक्षणौ ककार्यो
नुक्तत्वं सगतापक्षतानिरूपणात्तरं विशिष्टज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वं निरूपयति तत्तुष्टं अनुमितिलक्षणा
स्य अपि विशिष्टसादिना ग्रंथं दुक्तत्वात्॥ केचित्तु पक्षधर्मस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य इति ज्ञानस्यैव यही

विं. ज्ञा.
हेरं वः
७२

१७

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने व्याप्तिविशिष्टज्ञानं व्याप्यवच्छिन्नप्रकारकज्ञानमिति यावत्तथा च न अनपेक्षतावच्छेदका
वच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति वदन्ति तन्न अर्थे यथा तथेत्यादिग्रं
थेन व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्यापि ग्रंथकृतावक्ष्यममगात्वादसंगतत्वायनेरिति सीमांशकः शंकते नन्विति व्या
प्यतावच्छेदकप्रकारं गायत्रिस्मरणधूमत्वादिति प्रकारं गायत्रिनिश्चयः तेन व्याप्यनुभवादनुमित्युपादेयि
नश्चतिः पक्षधर्मताज्ञानं व्याप्यतावच्छेदकप्रकारं गायत्रिधर्मतानिश्चयः धूमत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरु
पितयसतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयइति यावत्तथा तेन रूपेणानुमितिकरणं तथा च ध
मत्वावच्छिन्नविशेष्यताकव्याप्तिनिश्चयत्वं धूमत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरुपितपक्षधर्मतानिश्चयत्वं चेदप्यं
गात्रवचकत्ववत्कारणाभातावच्छेदकमिति भावः लाघवात्कल्पनालघवात्तन्नुपत्रस्मरणात्कपर
मशोदनुमितिस्तत्रज्ञानद्वयस्य कल्पनीयत्वात्कल्पनाद्यवमविशिष्टमज्ञानादुपगतमशोदनुमितिहेतुत्वेनेति

राम

१७

न्यायमतेपिविशिष्टज्ञानस्यानुमितिप्रतिहेतुत्वेनावस्यकत्वादसङ्गतकारणात्तावच्छेदकद्वयस्यावश्यस्यात्वाद
त्यर्थः विशिष्टपरामर्शस्यापिज्ञानद्वयव्याप्यत्वादिति भावः विशिष्टपरामर्शप्रतिजनकत्वेनज्ञानद्वयस्य उभयवा
दिशिद्धितपानियानियतपूर्ववर्तित्वेनावस्यकत्वादिसर्थस्तन्युक्तः वन्दिष्याप्यो धूमइत्याकारमिच्छुयस्यविशे
षराज्ञानविधयापरामर्शजनकत्वोपि कस्यवा मध्वे तइत्यज्ञानस्याविशिष्टज्ञानजनकत्वात्तपक्षतावच्छेदक
प्रकारकज्ञानविधया तस्यावस्यकत्वेपि वन्दिष्याप्यो धूमः यत्तइत्यादिकेवलपक्षे तत्तादिसप्रकारकज्ञाना
दपिविशिष्टज्ञानसंभवामध्वेतरस्यविशिष्टज्ञानाजनाकत्वादिति श्रयं दाधितिकृतमुकवितप्रथमोपाधि
तत्वरूपलाघवादिसर्थः पत्रप्रथमज्ञानद्वयं ततः सिद्धादिप्रतिबन्धवशेनानुमितिसामग्राभावद्विशिष्ट
यतमशोदनुमतिवैवस्वप्रकाशवादिगुरुमतसिद्धकारणात्तावच्छेदकद्वयस्यायमतसिद्धकारणातीवच्छेदकत्वं
पक्षाप्रथममुपाधितत्वादिति भावः यत्तुलाघवादिशिष्टधूमाभावतिविशिष्टधूमप्रकारकज्ञानमित्यादिभ

वि. जा.

हेरवः

७३

१८

मत्वज्ञानस्यानुज्ञेजकत्वे लाघवात् तनुपपन्नवद्विषयविशेष्यतानिरूपितधर्मत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञान
स्यानुमितिजनकत्वेन मिमांसकैरपि तो देशभ्रमत्वज्ञानस्येतज्जकत्वस्विकारादभ्युपगम्येति लाघटवानुरति
ज्ञानं नित्यं भाववति नित्यं प्रकमिति धर्मत्वज्ञानस्योपपत्ताभाववादिति ज्ञानी न तय सायत्तेरिति धर्मो
योननुपदाकरावितप्रथमोपस्थितत्वस्य कारणातावच्छेदकतायाननियमेकत्वात् कल्पनी लाघटवनिगम
कमाहयगमशेहेतुत्वेनेति आवश्यकत्वात् तर्तिवन्ति आय्यधर्मवां न्यवेतत्यादिविशिष्टयगमगो स्यानुमि
तिहेतुत्वेन सायनयप्रिगुगमतसिद्धकारणातावच्छेदकत्वपस्य उभयत्वादिसिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदक
त्वादिसर्पः विशिष्टज्ञानस्यापि ज्ञानद्वयाक्रान्तत्वात् तस्यान्यसायमतसिद्धकारणा स्यानन्यथासिद्धनि
रूपकत्वनियतपूर्ववर्तितायोः कल्पनामपेक्ष्यनियतवर्तितावच्छेदकत्वेनोभयत्वादिसिद्धज्ञानद्वयस्यानन्य
थासिद्धत्वकल्पनाया एव लाघटादिवदन्ति न च सायनपेचदन्ति न च सायनपेचदन्ति आय्यवान्नयमिआय्य

गमः

७३

१८

तावच्छेदकाप्रकारकाद्यनुमिति। सत्रगुरुमतसिद्धकारणातावच्छेदकद्वयस्यापिनियतपूर्ववर्तितावच्छेदक
त्वनालाघवामविष्टमिति वा अतस्यापि ग्रंथकृतैवाग्रेवक्ष्यमाणत्वादिति ननु द्वयरूपेन कारणातायां किं बाधकमत
आह यच्चमिति ज्ञानद्वयादेवेवकारणद्वयेन ज्ञानद्वयादनुमितिरेवास्तु ननु विशिष्टयगमशेइत्यर्थे न वन्ति आय्यो
धर्मो धर्मवां न्यवेतत्यादि समूहालंबनज्ञानमीमांसकैरप्यनुमितिस्वीकारिपिनश्रुतिः एवकारोऽप्यर्थेइत्यपि क
श्चित्तत्र साय्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगादिनिश्चयत्वमनुमितिजनतावच्छेदकत्ववावन्ति आय्यो धर्मो धर्मत्वाश्रय
वैतइत्यादिज्ञानमनुमित्युपधापकत्वेनेति विप्रतिपत्तयः सवन्धानुगमस्येव संसर्गतावच्छेदकगोरवसाहय
गात्वमिमांशयेन शंकतेन चोतिआय्यत्वज्ञानमेनेति विशिष्टयगमशेसंबन्धेआपि प्रकारकज्ञानमेवेत्यर्थः लाघटा
तकार्यकारणाभावेक्यलाघवात् आवश्यकत्वात् ज्ञानद्वयमायकलयातादशस्य वन्धेन आपि ज्ञानस्यावश्यकत्वा
तनुपजीवेत्वाच्चेति याठेपिति विशिष्टयगमशेसंबन्धेआपि तस्य आयकत्वादिसर्थः तस्येति तादशसंबन्धेन आद्य

سو

त्वज्ञानस्य अनुमितेः पूर्व अनुमितिः प्राकृशरणोऽसिद्धौ न भववाध्यासिद्धत्वेन युगपदुपस्थितभावादिति एकदाज्ञानत्व
द्वयस्य तादृशसंबन्धेन आप्तिज्ञानस्य चाभावादिसर्थे अनुमितिसामग्र्यभावेन ज्ञानद्वयादनुमित्युत्पत्तेरिति भावः अपरे
तु आप्यत्वज्ञानमेवेति आप्यत्वावच्छिन्नविषयतानि ह्यित्यप्यत्र तावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमेवेत्यर्थः ए
वकारेणाप्यतावच्छेदकस्फकाराणां तावच्छेद्यतास्य अवच्छेदः लाघवादिदिति अवच्छेदकलापवादिसर्थः अवश्यकत्वा
देति तादृशनिश्चयस्य कारणात्वावस्यकत्वमेवेत्यर्थः उपजीवेत्तावेति पाठेऽप्यप्यमेवार्थः अनुमित्यवबोधितपूर्वेतादृशवि
शिष्टज्ञानस्य क्वापि न संभवइत्याशयेन द्वयपतितस्येति तादृशविशिष्टज्ञानस्येत्यर्थः अनुमितेः पूर्व अनुमित्यवबोधि
तपूर्वमसिद्धौ असत्वेन युगपदुपस्थितभावादिति अवबोधितपूर्वत्वकारिकविशेषणाताभ्यभनुमितिनादाशवि
शिष्टयुगलमर्थयोवेकस्मिन्क्षणे उपस्थितभावादिसर्थः तथा च तदानीमनुमितिरेव जायते विशिष्टयुगलमस्मि
कावर्ततेति भावः इत्यपि वदन्ति अनुमित्यवबोधितप्राकृशरणविशिष्टज्ञानस्यासत्त्वं परिहरति अथेसादि इन्द्रियम

शम

त्रिकृष्टधर्म इति पर्वतवृत्तिवेन गह्वी तर्जितादिः स्मरणादस्य लक्षणां धूमना नपर्वत इति ज्ञाने चेति शेषः पद्यपि व
न्निष्कारिकाकारस्मरणौ बवन्ति आप्योषमित्यभेदप्रत्ययनिबोधाद्विशिष्टस्मरणा मफलंतथापियरोक्तकारणा
रक्षार्थमेव विशिष्टस्मरणं प्रगप्युपस्थितं विधिभावः । धूमत्वासाधारणोति धूमत्वरूपमाश्रय
म्भेदज्ञानादिसर्थः । एतच्च सशयानिरासायोमथानुपर्वती योधूमो वन्ति आप्यामानुवेति सशयोपि संभावनीयः स्वा
दिति भावः । आप्योषमिति अनुमिम अवहितपूर्वं वन्ति आप्योषं पर्वती पई सर्वप्रकारकानि रूक्त्वियः ताशा
ल्लिनिश्चयात्मका भेदः प्रत्ययः स्पष्टिसर्थः ज्ञामग्रावृत्ति सादिति तादशा भेदप्रत्ययसीमग्रा वर्तमानत्वादि निमा
वः । हेतुरिति लाघवादि ति शेषः । एककारोऽप्यर्थे सोप्यनुमिति हेतुरित्यर्थः । धूमपर्वतापरमनन्तरं वन्ति आप्योषं प
र्वती पईति क्रमिकं ज्ञानमथे सादग्रंथास्याभिप्रेतमिहाशयेन दृश्यपतिज्ज्ञेयज्ञेयादि सादिना अत्रमथावन्ति आप्योषं धूम
इति स्मरणानन्तरपत्रपर्वतापत्तद्धूमत्ववन्ति आप्योषं ते वा एकत्राप्यनुमितिरीत्यामानं तत्रत्यमतोऽनुमिति सामग्येव ना

चिं. ११. ५८

हेरवं:

५५

सीतिभ्यतएवाग्नेवक्षतिप्रथमतएवमा। प्रेधूमद्वयोर्वैशिष्यं यत्र भासतेति भावः। अय्याभेदप्रसर्पइति। तादशविषयता
 शालिनिश्चयीमकाभेदप्रसर्पइत्यर्थः। वस्तुतस्तु गत्याप्यस्यभेदस्तादात्म्यतद्वन्ति त्वामाधारगाधमोआप्यत्वंतत्प्रकारक
 प्रसर्पइत्यर्थः। पक्षधर्मतांशेआप्याभिन्नप्रकारकस्याभेदसंबन्धेनआप्यत्वंप्रकारकज्ञानस्यचाउभयवैशिष्ट्याननगादि
 तपायशाकृतासंगतेरिति ध्येयं। अस्यानुमिति सामग्र्यवस्तुत्वाभावो तववैयर्थिकस्यस्मरतइति पक्षे तइत्युक्तं स्वले
 ज्ञावतश्चेत्यर्थः। प्रथमतएवेति अनुमितिसमवहितएवंमेवेत्यर्थः। भासतेपक्षांशेविशेष्यीभूयधर्मभासते। आप्तवावपादि
 तिचन्दिआप्यधर्मवानपर्वतइत्यादिस्मरणांशमावयोवोद्यंउभापतापातितथाचमवहितएवंत्वकालिकविशेष्यगाता
 भ्यामनुमिति तादशविशिष्टनिश्चयपारन्वयसहचारज्ञानावयुगपदुपस्थिति रिति भावः। लाघवाद् वद्वेदकलाघवा
 तवन्दिआप्यवा सर्वतइत्यादिआप्यतावद्वेदकाप्रकारकशाब्दादिपरमशोदेवयत्रानुमीतिसूत्रआप्यतावद्वेदकप्र
 कारकनिश्चयाभावेनज्ञानद्वयस्याप्युभयैवाद्यसिद्धतया नियतपक्षे वर्तित्वेन कस्मिन्गौरवाच्च सापिद्रष्टव्यमंततस्म

राम

५५

चनाप्राप्तवाक्यादिति पूर्वमुक्तं। पक्षधर्मस्याप्यत्वंज्ञानस्येति पक्षतावद्वेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितआप्य
 त्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयस्येत्यर्थः। अस्यापीतिज्ञानद्वयान्नतरंयत्रानुमितिस्तत्रापोमर्थः। तथाऽनुमितिसाम
 ग्र्यभावेनज्ञानद्वयोत्तरोत्तरतदशविशिष्टनिश्चयस्यैवानुमितिहेतुत्वकस्मिन्इन्द्रियासन्निकृष्टेति सधर्मोवन्दिआप्य
 सत्त्वमवांश्चपक्षे तइत्यादिवित्यर्थः। सन्निकृष्टेष्वारुताद्रिपेवेति पिशाचत्वमत्र भुतरूपआप्यमितादौचमर्थः। प्रसक्त
 विशिष्टज्ञानसामग्रीविरहातवन्दिआप्यतद्वमवा सर्वतइत्याकारकप्रमेक्षिकविशिष्टज्ञानेसामग्रीविरहातयाद्वा
 दिसामग्रास्तत्रापिकदाचित्संभवात्प्रामेक्षिकेसत्कृतेन तादशविशिष्टज्ञानिननुमिसनुमादेति इष्टायनापनु
 भवविरोधादिति भावः। अस्मदुक्तेति यथापि न्यायेन पईवमिसांसकमतेपित दोषतादवस्थंतथापि यत्रधर्मवन्दि
 आप्यत्वंपक्षे तैवधर्मवत्तामात्रं प्रागनुभूतं न तु वन्दिआप्यधर्मावन्दिआप्यसत्त्वमवांश्चपक्षे तइत्यवमर्त्येति सूत्रज्ञा
 नद्वयस्य सिद्धमिति भावः। अनुमानादितियक्षीयो धर्मोवन्दिआप्यः धर्मत्वादिसनुमानादिसर्थः। परामर्शः ज्ञाने

विं. शी. जा.

हेरबं:

७

त्रकार्पतानिरूपितकारणात्तत्रापमित्यर्थः। ज्ञानज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिशरीरस्य हेतुत्वाद्वाप्यकारणत्वं
चात्रविषयत्वाद्यनवच्छिन्नग्राह्यतेन साक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्रतिविषयविधयया शरीरदेहेतुत्वेपि नोक्तदोषः
वक्षुगदेस्तु वाक्षुषत्वादितादृशजासवच्छिन्नप्रत्येववक्षुसत्वादिना जनकतया न तददृष्टान्तामिद्विः। ज्ञानवृक्षी
सुपादनात्संयोगत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिद्वयत्वादिनहितुत्वेपिशरीरदेहेतुत्वात् न चानुभवत्वमाप्यजासवच्छिन्नकार्य
त्वं प्रविष्टैव तत्तारणसंभवे ज्ञानवृक्षीति अर्थमिति चेत्तदसंस्तारवारकस्य प्रभामिस्य अर्थत्वापत्तेरिति आत्मसु
खादिसन्निकर्षे अभिचारवारणाय वद्विगोचरेति स्म सुपाधायकस्य संस्कस्य संस्पन्निरुक्ता साधारणमभः सह
कारितया तत्र अभिचारवारणाय प्रमामिति ननु तथाप्यालोकादौ अभिचार इति चेत्तत्र माणा न रासहकारातिवि
शेषाणां देयं शरीरमित्रं स तस्वेतरप्रमाणा सहकृतं यत्तदस्य त्वमिति दर्शयः। एतेन शरीरस्यापी सुतेरप्रमाणा सह
कारित्वादिति न चानुमित्यादिकरणाभावादेष्टापत्तिरिति सिवात्पन्निरुक्ततदस्य त्वेति वद्वि विषययो दशयाद

राम

श्रमोत्तयादवश्यं मानसाम्यतादृशतादृशप्रमायाः फलोपहितकरणा मिति आह्वयमानज्ञान्यपरा मर्शकरणात्तस्य य
त्तारिष्टाय स संभवादिति अर्थयित् चरणात्तु असाधारणमिति शरीरगाय अर्थस्तु पूर्वतत अलोकादौ अभिचारवारणा
य स्वावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रमाकरणात्तानिरूपितं तत्कार्यत्वं तदवच्छेदकी भूतमानसावृत्तिजासवच्छिन्नकार्यता
निरूपितकारणात्तत्र त्वं विशेषाणां देयं अत्र वक्षुगदेव यित्यतावच्छेदकी भूतत्वाक्षुषत्वादिजासवच्छेदकत्वेनैव
जातिविशेष्यतामिति सिवात्तदसंवेद्यमेव वक्षुषा सुतेरवक्षुषनरजमतावच्छेदकी भूतं पञ्चाक्षुषत्वं तदवच्छिन्नप्रति
जनकतया दृष्टान्तामिद्वि तादवस्थायतेः कारणात्तच्च विषयत्वादिधर्मावच्छेदं ग्राह्यं तेन प्रसक्तत्वावच्छिन्नप्रतान्दिय
त्वेन करणात्ता शरीरस्य विषयत्वे भप्रसक्षप्रसक्षत्वावच्छिन्नप्रतिहेतुत्वेः साधारणाय दस्य न वेयं भानसावृत्तिप
देत्वापादकस्य पराभ्युपगतत्वस्य सर्थमस्य आसलौकिकसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्रसवआप्तिस्मरणादेहे
तुत्वस्य नैयायिकैरप्युपगमेन निरुक्तकरणात्तत्र त्वं सत्तत्रा संभवादिति अर्थः। चेत्तदिशरीरजमतावच्छेदकजातेः

प्रेमागिकत्वेपुनरेकदा सन्नानवृत्तिनेन ज्ञानवृत्तिजातिविशेषणीया स्म. नुयधायक संस्कारवारणापप्रमामिति आत्मसु
खादिसन्निकर्षे अभिचारवारणापवहिर्गोचरेति दृष्टान्ते वेदियपदं चक्षुः परं आदिना त्वगादेः परिग्रहः तथा च रदमा
प्रिस्मरगायपत्रभवत्वाप्यकज्ञानवृत्तिजासवाद्यि न काप्येतानिरूपितकारणात् अथ त्वेति स्वावृत्तिधर्मावृत्ति
त्रप्रमाकरणात् निरूपितकार्यता तावद्येदकी भूतमानसज्ञानवृत्तिजासवश्चिन्नकाप्यताप्रतियोगिककारणात् अथ
त्वेचमतिचिद्विज्ञोचरप्रभोयदकस्या ततदा मानसायप्रमायाः फलोपहितकारणात् स्याच्चक्षुरादिति समुदितार्थत इति प्रा
द्व॥ च सुतसुः साधारणापदे स्वेतरमानास्यप्रमानसहकारिपरमितितुनयाः ननुक्त आप्रेनिद्राद्राभिचरइतत आरु
संसयेति निशिष्टप्रसक्षरूपोक्तिं विशेष्यविशेषगाये स्मरगा रूपानिद्रादिरित्यादियदा तज्जसोयस्थिते मनेन सञ्चोप
रुप्रपा नाना रत्वमातसायप्रमायाः फलोपहितकारणात् अभिचारसंपादकमिति शेषः विशेष्यविशेषगायो. लो
किकथनस्य वतैः प्रसक्षस्वीकारादिति भावः तश्चाचनिद्रादौ हेतुभावादेवन अभिचारः स्वयंप्रभापदेत्येति मादे

समो अवहारः शब्दप्रयोगः तदनां अवहारवद्विप्रकृष्टाणां अवहितप्रकृष्टाणो वा अनुभावकाभावात् प्रस
क्षसामग्रभावात् द्वयोपनयस्य प्रसासति नगीकारादि सर्थः आप्यत्वानुमानादिति आप्यत्वस्यानुमानपं स्मादि
तिमुत्पत्त्या आप्यत्वा संसर्गग्रहादि सर्थः अनुभावप्रसक्षरूपः अतएव अनुमित्या लकाप्यो मथानुययतेः का
रणात्त्वकस्य कस्य त्वदे च आप्तिज्ञानवतः वद्वि. आथो वद्वि. आप्यइति ज्ञानवतः अनुमिति रिति नामप्येति केवलं
वद्वि. आप्यवानयमिति शब्दज्ञानोत्तरमिति भावः वद्वि. आप्यो दानवेति पर्वतापो वद्वि. आप्यो सद मोचा वद्वि. आ
प्तिमानतदभाववने वाई सन्नसातवप्ये न तु वद्वि. आप्योपपक्षीपो न वेति पर्वतीयधर्मधर्मत्वेन ज्ञात इत्यस्य सन्दर्भविरो
धोपत्तेः संशयोपि सत्रापि नाविशेषदशेन तेन न व्याप्ये वद्वि. कधर्मवता ज्ञानविधेया आप्यभावग्रहं प्रति विरोधि
त्वेना अमथा आवर्तकधर्मदशेन सस्यभावग्रहं प्रतियविरोधित्वे परामर्शेति संशयानंतरमिति नयद्वा वि
शेषदशेन तेनानुमितिसा मग्रित्वेन संशयस्याभावात् संशयस्वानुपादी ततश्चाचभिन्नविषये अनुमिति सामग्रा

विं. १. जा.

हरवं

७

नविशेष्यक्यापिप्रकारकस्मरणोसतीसर्थेईसप्याहुः। ननुजातिमानवन्दिआप्योधूमवांश्चैपमितिज्ञानद्वपाद
 प्यनुमितिः स्यादिततआहवस्तुतस्त्वितिधूमत्वपुरस्कारेतिधूमत्वनिष्ठनिरवष्टिअविशेष्यशेष्यतावष्टिदकता
 कनेसप्येईसप्याहुः। वस्तुतोज्ञानत्वद्वयानन्तरमप्यनुमितिज्ञापतांगसात्वग्रह रूपकारणोभावादितआहव
 स्तुतईतितथाचस्वप्रकाशनुपिज्ञानद्वयस्यैवस्वधर्मिकपरासजोः। प्रामाण्यग्रहरूपत्वेदिसपिचदन्तोप्रमेयप्र
 मेयत्वसंबन्धिताचष्टेदकरूपत्ववतनतमाध्यवदयावत्तिवेवतप्रमेयवदमत्वस्याप्रसिद्धेः। खडशास्तप्रमिचवव
 पियत्रद्वनामवाक्यादिनाप्युक्तत्वात्तयवैविशेष्यकाभिप्रायेनइदीनीलिङ्गविशेष्यकाभिप्रायेनोक्तमितिनपौनरुक्त्य
 क्तमिसापिचदन्तोभावत्वेसादितमेनभावाभावयोआप्यताभिप्रायेनअथथाभावेवादेओसवष्टेदकत्वेततसे
 शयोस्यपक्षधर्मेताग्रहाविरोधित्वादसंगतेभावत्वाभावत्वयोअुदेतुभावत्वाभावत्वान्यतरानिष्टपृन्दावत्वत्वे
 तयोरनिष्टपतत्प्रकारकानिष्टयादिसर्थे। अनुमानंअनुमितिः। तदामासत्वस्यतावभिन्नेवेतिअभावभि

राम

२५

नपत्रदमत्रत्वसालिङ्गत्वाभावात्लिङ्गनिरुक्तामतरत्वस्यवानिरुक्तामतरत्वस्यलिङ्गत्वाभावात्तावष्टेदकत्वा
 भावात्भावभिन्नेवैशत्वभावभिन्नत्वस्याप्रसिद्धेरितिभावः। निरुक्तामतरत्वस्यतत्त्वस्यज्ञानस्यअनुमितिप्रमुपधाप
 कत्वाभावातेलिङ्गसंसर्गोग्रहान्नेगिसंसर्गोअदस्यैवोपगमादितुनआः। लिङ्गत्वादितिभावाभावयोस्तदात्मेनहेतुतास्य
 लाभिप्रायेतुतिङ्गतावष्टेदकत्वादिसर्थेः। फलवत्तेतत्रतादशज्ञानकल्पनीतत्रानुमितुतपादादितिभावः। केवलान्व
 पिसाध्याकानुमितनंगीकरिनाप्युक्तस्थलेअभिचारभावादपमातोकोधूमोवात्रभयथापिवन्दिआभरतिज्ञानजन्य
 नुमितावेवअभिचारान्निरस्पतिरवमिति लिङ्गवद्वसाधोलिङ्गतावष्टेदकंसेमानाधिकरणसंबन्धेनवन्देसीध
 त्वेषथाकृतमेवसाधुष्टितिवदन्ति। अनुमितिर्घोशिशृज्ञानजन्यशिशृमतिरेकज्ञानसामान्यप्रतिवधत्वादिसनुमा
 नेनाशंकतेअथेतिपर्वतापधूमधर्मिकवन्दिआप्यभेदज्ञानप्रतिवधत्वात्तेतापशीभूतानुमितौस्वरूपेसिद्धत्वा
 चेदमनुमानंमानमिसाशयेनपरिहृतिधूमत्वेसादिविशेषदर्शनात्धूमत्वाष्टेदेनआप्तिनिष्टयातविशेषदर्श

चिं. धीकाजा.

हरं

नतपातत्राच्येनुमित्यनंगीकारादुक्तं मुधुरत्वावांतरेति तथा चरमः शब्दोवाच्यनिमः मुधुरत्वावांतरजातिमत्वा
दिप्रत्ययतावच्छेदकप्रकाराणां निश्चयाभावाच्चानुमितिः स्यादियदर्थः मुधुरत्वं जातिरखडोयादिधिवैम
न्यदेतत्तु भयत्राच्यतावच्छेदकप्रकाराणां निश्चयानाभावे हेतुमाह तद्वन्तिरेति आत्माप्यात्मकस्यास्य
छेदकधर्मोत्तरस्येत्यर्थः तेन ह तत्र प्रमेयत्वजातित्वादेः प्रज्ञाद्रावपि नासंगतित्वाच्च हेतुतावच्छेदकरूपेण रक्षा
नाभावात्कनं तादृश्यानि निश्चयः नानेः स्वरूपतः प्रकारत्वनियमादिति भावः ननु गोत्वादिकं गोत्वात्वा
दिमदिसादिप्रत्ययवत्तादेव तद्वन्तिरेति तस्मात्कार्यमित्यत आह अतएवेति उक्तप्रतीतिगोत्वांशे त्वमिन्नधर्म
स्य प्रकारत्वादेवेत्यर्थः तस्योक्तप्रत्ययस्याविनष्टात्वात् प्रमेयत्वं च प्रमेयस्यैव तत्त्वेन गोत्वांशे गोत्व
स्यैव प्रकारत्वात् प्राच्येतादास्येन आप्यत्वस्यैव आप्यतावच्छेदकस्याप्यनंगीकारादिति भावः तादात्म्येन आप्यत्व
स्यैव तदवच्छेदकस्यापि सीरत्वात् तस्मिन् समाने तत्रेति अन्तेरेव प्रकारकत्वात् गोत्वमिति ज्ञाने तादात्म्येन गोत्वस्य

राम

२७

क्तेरेव प्रकारत्वात् तथा च गोत्वरूप आप्यतावच्छेदकज्ञानात्तत्रानुमितिरिति भावः ननु जातेर्विषयत्वं तिरवच्छिन्नमेवा
न्यथा गोत्वं गोत्वमिति ज्ञानयोर्विशेषो न स्यात् तथा च कथं तत्र अन्तेः प्रकारत्वमित्यत आह न हीति तथा च गोत्वमिति ज्ञाने
ने सावच्छिन्नगोत्वावगाहित्वं गोत्वमिति ज्ञानेन निरवच्छिन्नमिति तयोर्विशेष इति भावः अस्या गोत्वमिति ज्ञानस्य
गोत्वनिरवच्छिन्नविषयताकारयवैकक्षिण्यां गोकारनिर्विकल्पकत्वापत्त्या किंचिद्विध्यप्रकारत्वा निरूपितविषयत्वापत्त्या
आप्यत्वग्रहे तु तावच्छेदकघटितत्वासे ग्रहेण रामशेवैति तादृशविशिष्टतापरामर्शेवेत्यर्थः अनुययोगादिति तथा
च हेतुतावच्छेदकघटितत्वासे ग्रहेण तादृशविशिष्टज्ञानाभावाच्च न तेषां कथं तत्रानुमितिरिति भावः अत्र न च प्रा
चां सते तादात्म्येन आप्यत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वस्यासत्वात् तस्मिन् तेषां गवेतरेति अतु भवाच्चेति तथा न गवेतरवृत्तित्वे स
तिसकलगोवृत्तित्वावच्छेदेन आप्यनिश्चयादेवानुमितिरिति भावः अन्तेरेव स्य गवेतरवृत्तित्वे सतिसकलगोवृत्ति
ता अन्तेरेव प्रकारत्वादि सपिवपति परेणा गो अन्तेरेव स्य इत्येके अपरे गोत्वस्य किं गत्वमेव न किंतु तादात्म्य

विं. टी. जा.

हेरवं

न गोमतेरेवेत्याशयेनपरिहरति अक्तेरेवेतितादास्येन गोमतेहेतुत्वमनंगीकुर्वतांमतेनाह गवेतरेतीत्याहुः रावं गोवे
 व्यतसिप्रसक्तधर्मस्वीकारिअनवस्थेनिअनरिक्तधर्मस्वीकारेअनवस्थेतिअनप्रसक्तधर्मस्यापिप्रमेयत्वादियाप्य
 तपातेतद्वसोतेरस्वीकाररूपीनरूपीनयस्याप्रसंगदसर्धेअप्यकायसंभवादितितथाचवीजोक्रुरादिवस्यानक्षतिक
 रेतिभावः। सीमांसकमतसिद्धकारणस्यअभिचारमाह स्वयमित्यादिनास्वयंपक्षवृत्तिरिति शेषः वन्निआप्य
 इति साधसंबंधितावच्छेदकधर्मवानित्यर्थः तथान्वयत्रसामानाधिकरण्यआप्यत्वादिसंबंधेन वन्हेः साधसंता
 दास्यादिसंबंधेन धूमस्य हेतुत्वं तत्र धुमेवालोको बोभयधापि ध्वनिआप्य इति आप्यनावच्छेदकादिप्रकारकसंज्ञा
 यानंतरमपि नेन तेन संबंधेन साधस्यानुमितिस्तवानुभवसिद्धोतत्रअभिचारइतिभावः संयोगसंबंधेन वद्वेः साध
 त्वेधूमस्य चत्वेन हेतुत्वेधूमत्वादिसंज्ञापस्य पक्षमेताग्रहविरोधित्वा रसंगतेरिति अयेअनुमितिस्तदनेतरं ताद
 शसंबंधेनानुमितिअभिचारसंगमपतितमेतितत्र तादशसंयोगोतरातुमितौ निश्चयः आसिपक्षधर्मेतापानिश्च

रामः

पः इदमुपलक्षणं वेतोवद्विमान्नुमादिसत्रपर्वतोधूमवानालोकवान्वेसुभयत्रापि वन्निआप्यवानिति परामर्शो
 तआप्यतावच्छेदकधूमपक्षप्रकारकसंज्ञायात्मकपरामर्शसत्त्वपिपद्यनुमितिसत्तातत्रअभिचारइत्यपि द्रष्टव्यमभि
 चारंपरिहर्तुमाशंकतेअधेतितदस्यामत्वमेवेति धूमालोका मतरत्वमैवसर्धेः लिङ्गतावच्छेदकं तथाच तत्र साधव
 निआप्यधूमालोका मभावायमिति ज्ञानंतोनमिति रतोनअभियारइतिभावः यत्तु स्वाश्रयाधिकरणात्वं संबंधेन क
 गमैव यथाच तं सम्प्रकृतधूमालिका मत्वज्ञानविने सग्रिमग्रंथासंगतेः तदज्ञानदशाया मपीति धूमालो
 का मरतरत्वाज्ञानदशाया मपीत्यर्थः अनुमितिदर्शनात् तादशसंज्ञायात्मकपरामर्शो आप्यत्वादिसंबंधेन वन्हेः नु
 मितिदर्शनात् तन्नतथा नमधेधूमालोका मतराभयमिति ज्ञानंधूमालोका मत्वज्ञानमिति पक्षे धूमालोका मतरत्वं
 प्रकारकधूमालोका मवक्तानिश्चयमसर्धेः तद्वनप्यपि कस्य वन्निआप्यत्वानिश्चयेति पक्षे यक्षता आप्यत्वप्र
 कारकवन्निआप्यवतानिश्चयसंभवेनेत्यर्थः। तच्च विशेषदर्शने विधया संज्ञापनिरासार्थमिति ममिमा मः तद्वो

विं. ध. जा.

हेरवं

धेति अन्यतरोपमिति बोधेऽर्थः। तथा च तादृशसंज्ञया सकपरा मशस्य लेधुमा लोका मतरद्धमा लोका न्यायत्वा
 दिति व्याप्यत्वनिश्चया संभवे नान्यतरोपमिति ज्ञानस्य तवाप्यावश्यकत्वादिति भावः। वाच्यं दर्शयार्थे धमत्वा
 लोकत्वापेक्षया धुमा लोका न्यायत्वस्य गुरुत्वादिति सार्थः। पद्यपि धमत्वा लोकत्वादिधर्मद्वयस्यावच्छेदकत्वं
 रावगोरवं तथापि अतएव तत्त्वस्य भेदादियः। धीतत्वात्तत्त्वधर्मद्वयस्यावच्छेदकत्वादिभावावः ननु वस्तुगत्वाया
 व्यस्यत्वात्तन्मतिजनकत्वाच्च विशेषणमिति न मे पाक्षकतेन निवृत्तादितदन्त्यापदित्याहः तदन्त्यापदिति पठितदन्त्याप
 स्यादिति त्वहो हि वेधः रावमग्रपिननुतादनामयोगस्य मारादयकत्वेन नियतं न स्यात् अत आह पु
 रुषस्त्रिमादिनाममे निरुक्तस्य समाधत्ते तदन्त्यापदिति व्याप्यत्वात्तद्व्याप्यस्य पक्षधर्मतां ज्ञानात् अतिप्रसंगा
 दिति चेन्न व्याप्यो धर्मः प्रमेयवान्पवन्तरस्य दिनानादनुमितिप्रसंगादिसार्थः व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक
 ज्ञानादिसिद्ध्या सियह विज्ञाप्यतावच्छेदकी मताप्याप्यतावच्छेदकधर्मस्तत्कारकपक्षधर्मता ज्ञानादिस
 यः न चेवमिति धर्मा लोका न्यायत्वस्याप्यतावच्छेदकत्वाभावे तदन्त्यापत्वादिति धमत्वावच्छिन्नवद्विन्न
 त्वेति ज्ञा ज्ञा कत्वत्वावच्छिन्नवद्विन्नत्वेन सति विन्नत्वादित्यर्थः धर्मपरोवा निदेशः तादात्म्यसंबन्धेन ध

श्रीराम.

मात्ता का न्याभावेन हेतुते सपिक श्रित्वा च विशेषणत्वात् अन्यतरत्वसमानाधिकरणव्यापकता
 वच्छेदकत्वरघटितत्वादिसार्थः एवं च विशेषणत्वस्याप्यतावच्छेदकत्वाविधारकत्वधर्मत्वादिना व्या
 प्तिज्ञानविरहदशापमिति शेषः तदन्त्यापत्वात् विशेषणत्वाविशेषसंबन्धेन धर्मा न्देका न्यायत्वस्य हेतुत्वादि
 त्यर्थः तत्र लोका मा लोका न्यायत्वस्य धमत्वा। धृतिरित्त्वे भिन्नधर्मकतपाधमग्रभाववद्वेप्य ध्या
 धमत्वादिस्वरूपवत्त्वपि धमवत्त्वेन रूपपाप्यावेन न वेप्य ध्यादिति दृष्टव्यं न स्यादेव तेन हेतुना नत्रा
 नुमितिः किं न स ससरावत्तत्र व्यासिर्गद्यननुमिति समाधत्ते प्रत्यक्षहनु हीति विशेषदर्शनादिति संशयोत्तरवा
 सिप्रसक्तोदिभिप्रायेण विशेषणविशेष्यसंबन्धेति च चिसाठन्तत्र संबंधाशेतौ किकप्रसक्तमिप्रायेण प्रत्य
 संप्रति तस्य गुरात्तपात्तस्य पादनपि दमि सपिक श्रित्वा विशेषणविशेष्येन्द्रियेति विशेषणस्य ज्ञानत्वे पुनरिन्द्रि
 संभिकर्षाभिधानतदर्थे नो किकप्रत्यक्षाभिप्रायेण प्रसक्तत्वादिति प्रत्यक्षसंभवादित्यर्थः क्वचित्थेव
 पावनचेवमिति र्गुरुतपा व्याप्यतावच्छेदकत्वसंस्पृष्टातिगुरुतपा विषयतपा ज्ञाननिबृत्तस
 कारणावच्छेदकत्वसंभवादित्यर्थः विरुषदर्शनत्वेन व्यावर्तिकधर्मतपा विपरीतज्ञानविरोधि दर्शनत्वे

चिं० टी० भा०

व्याप्तिबुद्धौ शब्दव्याप्यत्वबुद्धौ ते निनिर्दिष्टताये व्याप्यत्वज्ञानमिति व्याप्यपक्षो मपेवेशिष्याकाहिनिश्चयत्व
मित्यर्थः तत्राद्यव्यप्यपक्षो भवविषयताशालिनिश्चयत्वेनेव हेतुत्वं कल्पनेत्वाद्यवान्निष्ठज्ञानादेर्नामो रवस्ता हे
तुत्वादिनिभावः तत्रैव मितिपत्रज्ञानद्वयानंतरमनुमितिस्त्रेयादिः सप्रमाणकत्वादिति पथोऽन्यतः सप्रमा
णकत्वस्य दोषताप्रयोजकगोरवमात्रस्यैवा दोषत्वापत्तिर्न प्रमाराकं गोस्वमस्तीत्यक्तः कार्यकारणभावग्रहा
धीनप्रमाराणाम्पत्वादित्यर्थः तथाचैवमनुमितिर्विशिष्टज्ञानजन्या अनुमितिर्वातरस्यनुमानेन साध्यसिद्धेर्वनुके
लतर्कविधपकरणपत्वग्रहस्य वाजत्वादिति भावः कारणात्ताग्रहेणितत्प्राकृत्यहेतितत्प्राकदशमित्यर्थः फ
लं विशिष्टज्ञानानुमिसाः कार्यकारणभावग्रहसत्सुखमुपस्थितिर्वीजपस्येतादनांपदनिरित्तविशिष्टज्ञानक
ल्पनं गोवतस्यत्यर्थः सीधसिद्धिज्ञानज्ञानाप्रामिसर्थः तथाचतदीनीतस्यज्ञानसत्वेकारणताग्रहस्य तत्रिष्टुपप्र
योजकतायामंशपरुपतत्तज्ञाननेविषयमिति तद्वनदोषताप्रयोजकं निश्चिनगेरवस्यैव दोषत्वादज्ञानचतधापि
न दोषापस्वरूपगोरवदोषत्वादिति भावः केचित्तु सप्रमाणकत्वादिति अनुमित्यासकपरामर्शकामैरुपप्रमाराण
म्यात्वादित्यर्थः इतानुमितिर्नैव तत्सिद्धेः ननु कार्यस्य सप्रमाणकत्वात्ताग्रहेणितत्तस्मादनुकूलतर्कविषयान
स्यतत्रोपयोगः सरावतुनसंभवनिगोरवेराप्रविवेधादित्यत आहिकारणतेति फलमुवेति तत्राद्यव्यप्यपक्ष

श्रीरामः

८५

नस्यकारणत्वनिर्णयज्ञानद्वयस्यानेपिकार्यतादृशकारणत्वरूपं विशिष्टज्ञानं परिकल्प्ये गोरवदेयतचेदुयसि
तितदातत्रापिलाघवेतसनस्यैवकारणत्वनोपास्यनचतकिमधिकस्ये गोरवस्येदित्यर्थः इत्याहुः प्रागर्तव्यमिवा
रमुद्धरतिनचेतितदभावः विशिष्टज्ञानभावः क्षमत्वज्ञानेति धर्मत्वप्रकाशकपक्षधर्मताज्ञानेत्यर्थः तदुसादतवि
शिष्टज्ञानेत्यादातनिरवयवद्रव्यव्यासमवतद्रव्यप्रसेकानुमानापनोति आकाशत्रिरवयवद्रव्यपरममहत्वा
हगनेनिसद्रव्यविभुत्वादिस्यनुमानाभ्यायाकाशवृत्तितयोपनीते आकानावृत्तिनपाइमराइतिह ह्यारज्ञानसंपत्त
पव्यात्पनुभवतिनचतत्रस्मरणरूपव्याप्तिज्ञानस्यादिनिवाच्यव्यास्यस्मरणमनुमित्युत्तरिति भावः ननु साध्यसाध
नग्राहकप्रसेकानुमानाभ्यामप्यसिद्धिह किं प्रानसेत्यन आहनुमानयोरिनिव्यास्यहकत्वात्तव्यास्यविषयकत्वात्
हिसहचारविषयकं ज्ञानं नियतसहचारासकत्वासि विषयै संभवः तोति भावः व्याप्त्या हकाभावादिनिनचतत्रा
प्यनुमानांतरा व्याप्तिग्रहइति वाच्यं तथा सात्यनवस्थाप्रसंगादिनिभावः राकमित्यस्यविवरणहेतुत्वइत्येतत्तदपनप
सहितस्यतत्तदपूनपत्तयासाधारणकारणसहितस्यप्रमाणहेतुत्वइतिपवतादिवहिर्यविशेष्यकप्रमासकप्रत्यक्ष
जनकत्वादित्यर्थः प्रमारांतरसंप्रमारांतरत्वमसंगः पदसाधारणत्वाद्यतव्यास्येति भावः नियतव्याप्राभावेनेति
नथाचवहिगीरुप्रमायोनियतव्यापारत्वमेवमानसंन्यप्रमाकरणात्तत्रान्तुनिरुवहिगीचरप्रमोसादकत्व

निघटकतयावन्निवृत्त्यपेक्षानिखिलवन्निमित्तविषयकपरामर्शरूपात्संशयोत्तरप्रत्यक्षप्रतिविशेषदर्शनस्य हेतुत्व
 दनुमितिस्थलेमशयस्यावश्यकत्वात्संपत्तयेप्रकारकां चानविशेषाधमवत्विशेषेदतिवन्निवाप्यधमांशवि
 शेषिभूतइत्यर्थः। तच्च तादृशप्रत्यक्षप्रतिसमानधर्मिनोविशेषदर्शनस्य हेतुत्वमताभिप्रायेण संस्कारवशादि
 ति शंस्कारेधिनो लौकिकपरामर्शोदिति पावत्तव हि हिंदियप्रत्यक्षे मुख्यादिशेषासमं लौकिकसंनिक्षेपस्यापि
 सिद्धतासंनिक्षेपलयासंपत्त्यर्थमिदमभिहितं विशेषणविषयकमात्रहेतुरित्यभिप्रायेण हि विशेषणज्ञानशेष
 हेतुत्वमिति मेतेनुस्मरणवशात्तद्वत्पिदृष्टव्यमत्यक्षेणोद्विग्नोत्प्रेक्षोरोतिजनकेनेत्यर्थः एतच्च परमतस्य
 येवन्निमित्तमभेदहइतिभेदसंबन्धेनवन्निमित्तप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसंयोगादिसंबन्धेनवन्निमित्तप्रकारकज्ञा
 नस्यानुभवसिद्धत्वादहिवन्निवृत्त्यहइतिवन्निमित्तलौकिकप्रत्यक्षमित्यर्थः किमनुमानेति किं प्रत्यक्षातिरिक्तेन
 ति शेष इमवृत्तिवपुक्तज्ञानस्यानेधिवेसिद्धत्वात्तद्विभोवाः किमर्थमित्यामित्यर्थ इति कचित्तथाचावन्निचक्षुषसं
 योयदिकं विनापिवन्निविषयकव्याप्तिमत्तद्वत्स्विकारोवावन्निचक्षुसंयोगादेः। तव्येकिं कप्रत्यक्षसामग्र्यनत
 गतपावन्नि लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यसद्वत्तस्याश्च समानविषयानुमिति सामग्र्यतोवलवत्वादिति भावः
 तस्य कारकलौकिकप्रत्यक्षप्रतिद्वयविशेषणानानापन्नतज्ञानत्वेन हेतुत्वतथाच फलतेः तादृशवन्निज्ञान

श्रीराम.

नास्तीति कथं वृत्ते लौकिकप्रत्यक्ष इत्याशयेन नेव्यापिकशं कते पृथगइति खालत्रेणोत्तरार्थः तत्रेति अनुमितिर्लवस
 मयसवेन्नत्यर्थः। व्याप्त्यवच्छेदकतेति व्याप्तिघटकतयेत्यर्थः स्वातंत्र्ये च भूतप्रत्यक्षविशेषेतरमात्रविशेषता
 निरपितवत्तथाच तदविशेषकताप्रकारकास्त्वविशिष्टवुधौतदितरमात्रविशेषकानिरूपितविषयताकलानले
 न हेतुत्वतश्च धारवाहिकस्य लेप्यसत्तद्वीतियादिज्ञानविशेषाणामपाहोतस्य दंडादेयश्चातयेकत्रविशिष्टवुद्धे
 संपत्त्यर्थतदुपादीनादिति भावः ननु ते स्मरणासंशयनविनाशात्तन्तावत्कालमवस्थनेन च कोऽस्मरणासना
 शेषिभूतशयवैस्वतत्रविशेषशेषास्थितिरुपोवतेतेति वाच्यपत्रादोसशस्यते व्यसिस्मरणोत्तरः परामर्शः स्तत्रशयस्या
 पिनास्पदिसस्वसाहनचेति नवेत्यर्थः विशिष्टमानेपिशिष्टप्रत्यक्षोसम्यधाविशिष्टवुद्धे सामान्यप्रतिस्वतत्रविशेष
 रास्पहेतुत्वापगमेऽनुमितेसमवादानुमितेसमवादानुमितेपि विशिष्टवुद्धेत्वादिनिचिंत्यगेरवादि तद्विद्वत्विशे
 रात्तातोपन्नप्रवेशगोरादित्यर्थः तद्विशेषकतत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षप्रतिसमानप्रकारकसंस्कारत्वेन तज्ज्ञ
 न्यस्यति। तेन वा हेतुत्वमन्यथा रजतत्वरत्नरजतस्य वा ज्ञानसत्तातश्च भोसमवपेनतादिस्य संबन्धेन वा तपोविशि
 ष्टवत्वापत्तिस्तदंगोक्तेरान्यथा रवात्पापतेरिसाशयेन प्रत्यक्षेति ननु मानस्यवस्यापि तुमीमांसकः शो
 कतेयो अथेतियापत्रेतिसामान्यलक्षणपावनेनैव न्यवनातादाह विशेष्येति तातघक्तिर्वैरूपेणोत्तरार्थः ए

चमत्रेपितत्रेवेत्येवकारः पररणीयः संस्कारेति अपनयेत्यादिः नचपर्वत इति पत्रचपर्वते विशिष्यवने निरवगतः प्रसक्त
 भवज्ञापतइतिभावः नन्वेवमेकस्मिन्स्वदने सारभूताने च दने नरेचसुयातज्ञानेनभवसेवकिंलमानसमाहपत्रे
 त्यादिनापक्षधर्मधमेतीति तथाचात्रेवनिपमस्पव्यमिचाराइतिभावः ननुपर्वतीप्यधमेत्याये लोकि कसाक्षात्काराभ
 चत्येवेत्याशयेनव्यभिचारपरिहरति नचेतिवन्हेः संनिकषे विनोवे निशेयः धूमवदितिसमस्यंतत्वेति अवगमोक्ते कि
 कसाक्षात्कारसंनिकषाभावादिति तथाचक्षयग्यविद्यमानद्रव्यवास्तुयत्वावच्छिन्नप्रत्येवचक्षुः संयोगत्वेनहे
 तुवादितिभावः आशयमुत्तधाव्यतिहेतुसाध्यमितीत्यहं हेतुसाध्यलोकि कसाक्षात्कारं विताव्यात्यग्रहाद्यात्येकीकि
 कसाक्षात्कारासंभवादत्यर्थः संवधिद्वयेन रूपपदार्थलोकि कप्रत्यक्षं प्रनिसंवधिद्वयलोकि कसाक्षात्कारासंभवेतु
 त्वादितिभावः तच्चपर्वतेवहिंसाक्षात्कारसंभवतीतिशेषः ननुमानाधिकरणरूपवेष्यमात्यः पक्षसाध्यग्रहे
 चिनापिमत्यक्षमविष्यतीत्यत आह नचेनवेत्यर्थः साध्यग्रहेविनेतितथाचपक्षीयसाध्यमविषयीकृतसतसा
 मानाधिकरणव्याप्तिग्रहीतुंनसंभवतइतिभावः उक्तहेतुसाध्येत्यादिनाव्यासः प्रत्यक्षरानुबन्धः प्रत्यक्षमसीसा
 ह उच्यतइत्यादिनातस्यविशेषरास्यविशेषरासंभवेवइतिरातच्चतयोसंबंधांशे लोकि कसाक्षात्काराभिप्रायेण
 तत्रेपिययोवस्य हेतुत्वात्विशेषदर्शनमिति विपरितज्ञानोत्तरप्रत्यक्षाभिप्रायेणइदियसंनिकषे इति विशेषणावि

श्रीराम

८८

शेषाभ्यामिन्द्रियसंनिकषे इत्यर्थः प्रत्यक्षकारां लोकि कप्रसक्षकारांप्रवृत्तेन देवसंगमपति अस्ति चेति नन्वेवपर्वतीप्यवने
 सामानाधिकरणविशिष्टवृत्तान्त्यकाकस्पृशानाद्विशिष्टवृत्तिरिस्त आह केंवहीतिरकरुपाचछिन्नैवहीत्यर्थः त
 याच्चवन्निहसामानाधिकरणत्वविशिष्टवृत्तौपक्षिचित्समानाधिकरणत्वज्ञानस्यहेतुत्वात्सामान्यलक्षणांगीकारादिति
 नव्यातदेगीकारासामानाधिकरणत्वत्परापर्वतीप्यवन्निहसामानाधिकरणत्वज्ञानसंभवाद्विशिष्टरातावच्छिन्न
 करूपेणविशेषराज्ञानस्यहेतुत्वपिनक्षतिरिति संप्रदग्पविदेः यत्तुसमानाधिकरावृत्तिधर्मत्वत्पेवव्याप्तिरतरव
 समानाधिकरावृत्तित्वविशिष्टधर्मत्वग्रहेसामानाधिकरण्यज्ञानस्यहेतुत्वमिति दोषादिति करानक्रमपिसाधुसंगच्छतइ
 तिततुच्छेताद्यवात्पक्षधर्मेतांशेसामानाधिकरणधर्मवेभयप्रकारकज्ञानस्येवानुमितिहेतुत्वात्तुसमाना
 धिकरणावृत्तित्वाशस्यज्ञानकारांगोत्तराधर्मद्वयसंनिकषे श्रुतिव्याप्तिपर्वतीप्यधमपोलोकि कसंनिकषे
 त्यर्थः व्यासेधमत्वादिहपतयासंयुक्तसमवायादेरेवलोकि कसंनिकषेसंभवादितिभावः व्यापिविशिष्टज्ञानकारा
 पर्वतीप्यधमेवन्निहव्याप्तिविशिष्टलोकि कप्रसक्षकारासंभवादितिभावः ननुपर्वतीवन्निमानिसाकारक
 द्रियसंनिकषाभावादितिभावः ननुपर्वतीवन्निमानिसाकारकलोकि कप्रत्यक्षासंभवेपियवतीवन्निमानिसाका
 रकमानसंभवालोकि कप्रत्यक्षं विष्यतीत्यन आह नचेतिसंनिकषः प्रत्यक्षसामग्री अनुमिति सामग्र्यभाववि

विं. ध. नागेश्वर

८०

शिष्टमसंस्मामयभावादित्यर्थः तथा चानुमितिसामान्यावकवत्त्वेनपर्वतवन्निचसुः संयोगविरहेणाचनेलोकिकलो
किकप्रत्यक्षमितिभावः योपनेत्यादिनियमनपक्षवृत्तिधर्मस्मृत्यात्येवशिष्टमो नासंभवाज्जातिविषयकपरामर्श
वानमितिहेतुत्वातिवैद्वदतितन्मनमुपन्यस्तिकश्चिदितिपरंपरासंबंधेनआश्रयपधिकरणत्वसंबंधेनरावमये
पितवित्वाप्यत्वधर्मव्यापकवन्निहामानाधिकरणपरत्वापरत्वावमपिपक्षवृत्तिधर्मत्वइतिव्याप्यप्रति
योगिकत्वपरस्परसंबंधेनपक्षाशेषकारीभूतधर्मत्वइत्यर्थः तद्वृत्तिनपक्षवृत्तिनधर्ममनुभवादितिविशेष
त्यादिः अनेयोपनेत्यादिनियमनभंगइतिभावः नन्वेवमप्यनुमितिकारणवराभेनिर्वाहइत्यनआहवमितिप
रामर्शोतिनिवन्निह्याप्यधर्मत्ववदिह्यादिपरामर्शोदिसर्थः किंवास्यान्तिगव्यवहारविषयस्याख्यादश्यासिद्धा
नमनुमितिहेतुत्वात्तदज्ञानस्येवत्वंगव्यवहारहेतुत्वादितिभावः सर्वपक्षसंहारेतासकत्ववन्निहानाधीकररूपरूप
रा। यत्तौधर्मव्यक्तौअफलस्येदितिअनुपपत्तिस्यादित्यर्थः नन्वेवमनिकिन्नत्वमतआहइत्यतचेनिपर
संबंधेनपक्षधर्मताज्ञानविनोमिजातिमिद्वयोयोत्यन्यथाअयेरुभयत्रान्वयान्वयाप्यनाग्रहपरंपरासंब
धेनव्याप्यनाग्रहमानाभावादित्यद्यपिधर्मनिष्ठायापिः परंपरासंबंधेनधर्मत्वनिष्ठोत्तोअभियोगस्वल्पयव
यापिधर्मत्वनिष्ठावच्छेदवातयत्त्वमन्तरेणातिनिष्ठव्याप्यग्रहमेवादितिध्वेपइत्यसंहरेतिस्मादित्यक्षधर्म

श्रीराम
८०

तिपक्षसंबंधस्येत्यर्थः नहन्तरमितिहेतौव्यासिग्रहप्रकारकज्ञानानंतरमित्यर्थः वेतिलिगविशेष्यकपरामर्शस्यहेतुता
पादोपाभावादस्वरससचकत्वांसंभवाद्दीश्वस्पसमुच्चयार्थः तधाचवन्निह्याप्यधर्मः पर्वतइत्याकारकेव्यासिवि
शिष्टविशेष्यपक्षप्रकारकज्ञाननतोप्यकिंज्यादिनापरणान्वयः एवंवन्निह्याधर्मयान्पर्वतइत्यकारकविशेष्य
केव्यासिविशिष्टविशेष्यावगाहिज्ञानकारणतथाचविनिगमनाविरेहा व्याप्यविशेष्यकपक्षविशेष्यकयोः परामर्शयोः
कारणत्वमितिआदेवेन्निह्यासिरिनिविशेष्यमिहव्यासिस्मरणानेनोवन्निह्याप्यधर्मइतिधर्मव्यासिविशिष्टज्ञानं
विशेषाज्ञानेस्यहेतुत्वादनइतिभावः शेषपर्वतनारातन्मतेआदोपर्वतवृत्तिस्मकारेणधर्मज्ञानततोव्यासिस्मरणततः
पर्वतवृत्तिवचिशिष्टधर्मव्यासिविशिष्टज्ञानतद्वृत्तिधर्मोवन्निह्याप्यइतिक्रमेणाततोप्यत्वचोध्यमित्याहस्तन्नव्या
प्यविशेष्यकपक्षविशेष्यकयोः परामर्शयोर्विनिगमनाविरेहाहेतुत्वोपगमान्पर्वतवृत्तिधर्मोवन्निह्याप्यइत्या
दिज्ञानपेक्षालाघवनव्याप्यपक्षभावेविशेष्यावगाहिज्ञानेस्याहेतुत्वादितिवस्तुतव्याप्यवच्छेदेनपक्षविशेष्य
वगाहिज्ञानेहेतुरितिध्वेपव्यापकतायामर्शहेतुताचादिनामनमाहअन्येतिअपनियोगित्वनियोगितानव
च्छेदकसाधनवच्छेदकत्वतत्सामानाधिकरणपक्षमित्यर्थः लाघवात्सामानाधिक
रणपर्वतेशक्यवान्व्यापकताज्ञानमितिध्वेपनावच्छेदकविशेष्यकहेतुमन्निष्ठाभावमनियोगितानवच्छेद

संगतस्य तत्राहं च स्वरिति पटुयदीदमुपयत्तिरित्यर्थः स्वाज्ञानज्ञानप्रकारकत्वं। स्वीप्यविशेष्याभावाव्याप्यमिति नियमस्य प्रामाणिकत्वयस्य विशेषणकव्यापकत्वज्ञानानुमित्यतिहेतुरित्याशङ्कते अथेति उपसर्जननपापधानेन विशेष्यतया ननु तत्र पर्वतेव निरुपेयानुमितिरित्यत आह न होतितया अतश्चेन्ननुमितिः। पक्षविशेष्यकत्वदर्शनात्तथात्वमिति पक्षविशेष्यकत्वमित्यर्थः। पर्वतायमिति तया चेन्नेधर्माभावइत्यनुमितिः पक्षविशेष्यकत्वनसर्वमिति भावः ननु तत्रायाखपदं मत्समं न ज्ञानपरवाच्यमनु आह न्ययेति तत्र वलिंगविशेष्यकमरमशस्यापि हेतुतावादिनः पक्षविशेष्यकत्वञ्चतुमितिः पक्षविशेष्यकत्वनिपमइत्यर्थः ननु जनकज्ञानविशेष्यस्यैव जन्याभूतज्ञाने निशेष्यत्वानुरोधात् तल्लिंगविशेष्यकपरमेशानुमितिहेतुरवनेति कथं तमादायव्यभिचारइत्यत आह न होतितया तथैवं तत्रैति युरुषस्पदे इत्याहुतः स्थले इत्यर्थः ननु यस्मिंश्च सध्वकपरमशेषे वलिंगविशेष्यकस्यापि यस्मिंश्च शेषाणां कानुमितिः। जनकत्वभावतारुः मत आहतया स्मादित्य केपि पचमा तथा च पसिद्धसाध्याकपरमशपरित्यजेत्यर्थः पटुता स्मादिदिनिरुक्तव्यासीव्यभिचारतत्पर्वतोपेयनिमानित्यनुमितिः स वै सिद्धत्वान्नस्यः। परामशस्येति प्रसिद्धसाध्याकस्येसादिः स्वाश्रयेति लिंगश्रयविशेष्यकी पक्षविशेष्यकानुमितिरित्यावत् अतथा भूतोपक्षविशेष्यका समसाध्याविशेष्यकपरमश हेतुतावादिनः ज्ञातकराका न्यज्ञानत्वहेतुनेवानुमिति विशिष्टज्ञानाजन्मत्वमसत्त्वं च साधनाप्यमत आहरवमिति लाघवतर्कस्य

श्रीराम

८३

हेतुताममापकत्वइत्यर्थः परामशः परामशमात्रं तथा चात्मानद्वयं वाधितं स्वरुपा सिद्धिर्वातिभावः मात्रार्थे विदुरेति न निवृत्तिसाधकभावादिनिशेषः तथा च चेत्यादिना लिंगमिनिवृत्त्यत इत्येतेन पक्षेति तात्तनते स्पृहानि न वासायमानलिंगज्ञान्यत्वेनोक्तसाध्यादयसाधनाप्यमिति भावः परामशमात्रमिति ज्ञानमात्रमित्यर्थः लिंगपरामशः विषयिता विशेषणलिंगविशिष्टपरामशः कारणमित्यनुपपत्तेरुक्तया धर्मज्ञानमात्रादेनुमित्यापत्तेरिति भावः तथा चेति लिंगपरामशस्य अनुमितिहेतुत्वे चेत्यर्थः लिंगपरामशपमानं लिंगहेतुरिति विशिष्टनिष्ठकारणत्वमत्यस्य जनकविशिष्टसहचार्यहेतुविशेष्यतास्य साहचारावगाहितायागमादिति भावः ननु घटत्वावच्छिन्नप्रतिदंडत्वात्पक्षे अप्रयोज्ययोगेन हेतुतास्योत्तकारणतायाह कस्यसहचार्यहस्पदं तु त्वधर्मिकान्येधासिद्धिरुपकत्वस्ववाग्रहदशायासत्तादिस्त आह विशिष्टेति वाधके विनेतिकारणत्वस्य तत्तद्वटनिपतयुवद्वित्वादेशभावस्य तद्याप्यवत्तादेज्ञाने विनेत्यर्थः जनकत्वेनान्यथापरामशजनकत्वेन जनकजनकत्वमात्रेणानान्यधा सिद्धत्वं घटादिकप्रतिदंडादेरपि प्रमादिजनकत्वेनाहेतुतायत्ते किंतु नियतपूर्वदत्तित्वेन प्रामाणिकानां कारणत्वेनाव्यवहियमाणात्मात्रेणातच्च प्रकृते तसमवृत्तेत्याश्रयेन यद्वर्तितपरिचयइति धर्मनिष्ठलोकिकं विद्यनाकप्रत्यक्षादमकषणमशइत्यर्थः विशेष्यान्तराभूत्वेन धर्ममित्रस्य हवुत्वाभावेन विशेष्यकमिति जनकमित्यर्थः तथा चेति निरुक्तरूपत्वेन प्रामाणिकत्वे चेत्यर्थः तदर्थीत्यपि नापरामशी स्वापग्रहः ननु व्याप्यपक्ष

धर्मत्वस्य तत्तन्तुप्रामाणिकानां निरुक्तकारणत्वव्यवहारभावेन कारणत्वाभावादित्याशयः अन्यथा जनकताप्रतिगतास्य हेतु
त्वे परिचापकतया चाक्षुपजकतया इति पक्षे हेतुत्वस्यादतः संयोगेन न्यथा सिद्धे संयोगरूपकरणभावेन कार्यानिपुणायकमित्य
थः केचित्तु परिचापकत्वेन कारणतावच्छेदकत्वेनान्यथा सिद्धमिति कारणभित्तमित्यर्थः ननु हेतुतावच्छेदकस्याहेतुत्वप्रमा
णाभावादेन योऽदृतरूपवतो हेतुतायामवच्छेदकस्यादृतरूपस्य हेतुतानस्यादित्याशयनपरिहरतिपरिचयइतिज्ञाननि
ष्टजनकतायामिष्टो विशेषांतरभावेन व्याख्येयभावेन व्याख्येयपक्षधर्मताविशिष्टलिंगभित्तस्यावच्छेदकत्वाभावेन लिंगमेव
विशेषकमिति निरुक्तं हेतुत्वस्यावच्छेकमित्यर्थः तथा चेति अवच्छेदकत्वे चेत्ये हेतुरिति विशिष्टकारणतायाहकस्य विशेषरा
कारणतायाहकत्वादिति शयः ननु सतु त्वहेतुत्वमेव नित्यतिप्रसंगस्य प्रत्यक्षसामान्यमनिविद्ययत्वेन हेतुत्वाद्भवधारणदि
सतताहान्यथेति अवच्छेदकत्वमात्राहेतुत्वइत्यर्थः परिचायकनया प्रत्यक्षप्रतिकारणतावच्छेदकतया तत्तत्तया वैशि
ष्ट्यतद्बुद्धिद्वयान्वयात्ताहः लिंगस्य हेतुत्वे प्रामाणिकत्वं सूचयितुं मनुमानमाह अपि च सादिविशेषणमुद्देश्यताव
च्छेदकविशेष्यचविधेयतया च सिद्धिमानपक्षमावच्छिन्नोद्देश्यतातिनिरूपितपादप्रकारत्वं तद्धर्मसमानकालीनवि
धेयनिरूपितविधेयतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नरानादशविधयता विशिष्टायां सादिविशिष्टबुद्धिर्विलसरावृत्तिरनरवा
धाद्यजन्मावृद्धिः सा ज्ञायमानत्वेन तद्धर्मजन्येति सामान्यव्यासोपसधर्मतासंपत्तये यद्वैधर्म्यविशेषाणि केत्या

श्रीराम.

दिनिरुक्तविधेयनाकत्वस्यानुमितावानुभविकत्वमदर्शनाय च धर्मवानित्यादि ज्ञायमानेति च तानस्पपि जनकत्व
लाभापवाधवारणीयत्वाच्च विशेषणधर्मवानपेक्षसकालीनतादशसंबंधेन वेदितमानपवेतोर्वेदित्याप्यालोकवानि
तियरामराजन्यानुमितो व्याभिचारवारणीयहेतुनिरूपितरतुद्रसत्त्वस्य विधेयत्वस्यावच्छेदकतगतवस्थानमुद्देश
विधेयभावस्य मित्येविरहादिभावः अनुमिमात्रस्य पक्षतावच्छेदकाज्यत्वस्य भिचारवारणायावच्छिन्नातमुकरत
विशेषणपक्षतावच्छेदकपवेतत्वादिसमानकालान्तस्य अनुमितिविधयत्वे मानभावादिति भावः दृष्टीयुरुषागच्छति
सादिशाद्धीवारणापक्षान्तिधर्मवत्पवेतोर्धर्मसकालीनवन्ति संयोगान्यसंयोगनवे न्हेवोधस्य वेदित्याप्यालोकवत्त्व
स्य च निश्चयजन्यानुमितो तादृशापनीतमानचव्यभिचारस्य च वारणायांतरवाधाद्यजन्तेति सभावनुभूतवस्तुनास्तना
गीकरतुवुद्धिदमनुभवपरमिति भावः उत्तरावेति द्वात स्पसा ध्यसा धनत्वादेवेत्यर्थः ज्ञायमानेति अनुमितापि
त्यादिः तेनेति विशिष्टाधिकारणवैशिष्ट्यज्ञानमात्रस्य विशेषणसमानकालिनत्वावगाहिनिमित्तमित्यर्थः अन्यथा यताद
शनेमानगिकारे समयति धर्मसमानकालित्वनिवन्ति निरूपितसंयोगेन व्याप्यग्रहादित्यर्थः ननु निरुक्तव्यप्यग्रहेनिरु
क्तानुमितिनेकावत्यवत्यदिब्यालदा यपह किंचेति फलवत्करणकरणं किंतु व्यापारद्वारा कारणमित्याशय
नोह किंचेति सपिकचित्परामर्शेवेति लिंगशेले किंच विशिष्टज्ञानयोरवेत्यर्थः पक्षाविशिष्टबुद्धिसामान्यवज्ञान

वि. प्र.

24

सामान्यविशेषणत्वेन हेतुत्वात्परामर्शस्यार्थः यत्र वन्निष्कार्यधर्मवान् अयमिति अतीतानां गतस्तस्मिन्निष्कृष्टा धर्मविषयकतञ्जन्तुमिलो व्याभिचारलिङ्गानुमितिहेतुर्नित्याशयना हउच्चात् इत्यादिधर्मादित्यादियदेनासन्निष्कृष्टस्याप्यहः न परामर्शमानधर्मादित हेतुस्तुमिति हेतुस्यादिति शेषः व्यापारे लित तथा चातितादिहेतुकपरामर्शस्य धर्मो श्रेष्ठो किकलया तादशपशुमर्शो द्विगस्या हेतुत्वेन नुमितो व्यापारद्वारा साक्षाद्वा न हेतुत्वमिति भावः विधमानेति परामर्शो व्यवहितप्राकृष्टगोवतेमान्तिगन्तरमित्यर्थः तदा तादशस्य गतस्य गतस्य धर्ममिन्नस्पृष्टादशपरामर्शादिति विषयितया परामर्शविरहितस्यार्थः ननु विषयिता विशेषणत्वं विशिष्टस्पृष्टत्वात् या हाकमानेनेव लिङ्गकारणत्वं यीह्यम तत्र हपरामर्शविषयस्येति विषयीता विशेषणत्वाभावकत्वं परामर्शोक्तकस्पृष्टत्वं सार्थः तथा च विशिष्टकारणत्वं यीहा कप्रमर्शभावविशेषणस्योपिकारतादया हाकभावइति भावः अत्र लिङ्गस्य भावित्वमायं पक्षस्य भावित्वमुक्तं लिङ्गावच्छेदकविशिष्टस्मानात्स्यत्वे विद्यमानस्य हेतुत्वसंभवादिकं किकेकसत्तं लिङ्गात्तरभावात्तत्तद्वत्त्वात् अयस्य तद्वत्त्वमिन्नत्वाभावात्तत्रानुमितौ लिङ्गकारणोपमयपि अचर्यमेतन्नित्यस्याद्यहं अतित लिङ्गात्तौ नानुमिति रित्याशयेन शक्यते अयेति तस्यागभावः धर्मः प्रागभावत्तया समानदेशत्वनियमात्तथा च विरुद्धत्वात् व्याप्तिर्यहं बाधकाभावइति भावः अतितत्त्वअध्याहं दशायामतीति विषयकधर्मज्ञानीदनुमितेरानुभाविकतया व्याभिचारइत्या

प्रीराम.

24

शेयेनपरिहरति अतिसाहिनजयाचधमधर्मिकातितद्वयहंमतिद्वमिकभाविदिनद्वित्वज्ञानेएवंधमधर्मिकभावि
वमहमतिद्वमिकातितलदिनद्वित्वज्ञानमतिबंधकमित्योशेयः तयोध्वंस्प्रगभावयोः सदिग्धत्वारितिवर्तमानात्वे
नेत्यादिः नापितिक्षमइतिधमत्वेनाविद्यमानापरमशेषविषयीभूतधमइत्यर्थः यद्वाविशेष्यकपरामर्शजन्यानुमितौ
व्याचरणसंवाधनव्यभिचारमुकालिगविशेष्यकपरामर्शजन्यानुमतौतमाहकिंचेतिअनुमानअनुमितः शकतेस
वित्रेतिलिगविशेष्यकजन्यायापक्षविशेष्यकजन्ययांचसर्थः प्रागभावादित्यादिनाधमध्वंसस्पविद्यमीनधमस
चपरिग्रहः व्यर्थविशेषणोद्वेनस्वसमानाधिकरणाव्याप्यतावच्छेदकंतरधमप्रागभावत्वादित्येनेत्यर्थः तेषां
प्रागभावोदिनालिंगत्वात्तद्व्यन्यतमत्वादुरुमेणव्याप्यत्वात्तन्ननुवर्त्यविशेषणप्रमाणद्वयकत्वनधमाभावाभावस्य
चातिरिक्तचत्वेनतथासलिंगत्वंकृतइत्यताहअन्यतमत्वाद्यज्ञानेपितिनन्वतितधस्यदिविषयकपरामर्शनेतरंनहि
व्याप्यधमप्रागभाववानितितोस्यनोत्पत्तेदोऽनुमितिर्नान्यव्यस्यताहअपिचेतिनोलिंगनपरामर्शमानमनुमि
हेतुः ननुविशेष्यकारणत्वंग्राहकमानेनेवलिंगस्यहेतुत्वंवाच्यमित्यताहनचेतिव्यर्थत्वादतिप्रयोजनकत्वा
तर्कचितुधमप्रागभावादितिविलक्षणाप्रतियोगितासंबधेनधमविशिष्टप्रागभावादित्यर्थः व्यर्थत्वात्तविलक्षणा
तत्प्रतियोगित्वेधमविशिष्टस्यहेतुतावच्छेदकत्वसंभवेप्रागभावात्तारांस्यव्यर्थत्वात्तद्व्याहः व्यर्थत्वात्प्रागभावे

प्रमाणभावेनज्ञानत्वक्षणासिद्धत्वादित्यनेनप्रपञ्चसमप्रमाणभाववित्तिधर्मस्यप्रपञ्चकालिनत्वाविशिष्टाभादीत्यर्थः व्यर्थ
त्वादितितीदृशभावत्वसमानाधिक्यरूपस्यतीदृशप्राकभावत्वभिन्नस्यधर्मस्यैककालवृत्तित्वाविशिष्टत्वस्यप्रपञ्च
त्वादित्यपिः अतएवपिचेत्यादिप्रयोनप्रदेयद्वयपिअहः। ननुसामान्यलक्षणापत्त्यासतित्ववादिनान्येवनि
प्राप्यधर्मवानिप्रपञ्चमर्शवर्तमानस्यापिविवेकत्वसंभवान्नव्यभिचारः अतएवधर्मसमानकालत्वमात्रतन्तु
त्पत्तिविशेषकालिनत्वं धर्मत्वेनभाविधर्मत्वेनवाइत्यनाहकिंचतिप्रमात्वमितित्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वान
व्यभिचारइत्याशंक्यनिषेधतिनापितिप्रमेतिसाधनतावच्छेदकविशिष्टाशेन्नप्राप्यः शेषेतिशेषः येषामर्शतिपरम
र्शत्वस्यज्ञातित्वमप्रपञ्चपरमर्शत्वंज्ञानत्वमित्यपिकचित्तविशेषेतिधर्मादियामर्शत्यर्थः तथातात्त्विकसत्त्वादि
वैशिष्ट्याशेप्रमात्वात्तन्नेचितुपरमर्शविशेषज्ञानेनअनुमितिमात्रेविशिष्टबुद्धिमान्नेतद्विशेषेतिविशेषान्तरं
संबंधविशेषज्ञानाभ्यामित्यर्थः इत्याहः तच्चित्तियत्सामान्येतिअन्यथाप्रमात्वावच्छिन्नस्याकस्मिकद्वंद्वस्य
दितिभावः विद्यमानलिंगावच्छिन्नविशेषकेवमेवपरमर्शस्यप्रमात्वमित्याशयेनशक्यतेअथेतितथाचेतिविम
यताविशेषेणलिंगविशिष्टस्यकारणात्तात्त्विकप्रमाणासत्त्वेत्यर्थः तद्वृत्तिद्वयगहितमेवप्रमात्वमेवमित्या
शयेनपरिहरतिभावित्येतत्प्रमात्वानुरोधेनपरमर्शप्रमात्वानुरोधेनअनुमितिप्रमात्वावच्छिन्नस्याकस्मिक

श्रीराम.

८५

कलापान्तर्भवेनेत्यर्थः रत्यपिचदन्तिनन्वेवधर्मसमानकालिनत्वेनवन्धवगाहिअनुमितिनस्यादित्याहधर्मसमानकालि
नेतियदेत्यादिधर्मसमानकालिनसंयोगेनयत्रधर्मसत्तत्रधर्मकालिनवन्धवित्तिधर्मसंयोगेनवन्धवित्तिज्ञानादेवेत्यर्थः स
ंबंधतावच्छेदकेचव्यविशेषणस्यादेयत्वात्तेषांअप्यवेतिएकपक्षतापवत्ताधर्मकालिनवन्धवित्तिधर्मसंयोगेनव
न्धमानूनवेतिशेषयमकारतायद्वापक्षलाधर्मातीतकालिनवन्धवित्तिधर्मसंयोगेनवन्धभाववान्पर्वतइतिज्ञानवि
षयतीपक्षधर्मात्तात्त्विकत्वात्पक्षहेतोर्निरुक्तधर्मस्यवानिष्टपक्षतप्रमर्शस्यकारणत्वाभिधानंतथेवसम्पन्नवन्धुलिंग
स्याकरणत्वेअनुमितिकरणस्याप्यसंभवादित्यतअहकिंचित्तिव्याप्तज्ञानंयत्तत्तस्मादित्यस्यसत्तात्मनोमनसश्चद्वंद्व
रणमित्यर्थः एतन्नेकधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वेनव्याप्यव्यपकभावापत्रधर्मद्वयावच्छिन्नमितिनि
यमात्तव्याप्तिज्ञानत्वेननकारणत्वेनविशिष्टज्ञानत्वव्यापकत्वादितिपरमर्शप्रमर्शस्यद्वितीयपक्षस्यसंस्कारोत्पत्तेवा
नुमितिनीत्युपपत्तिप्रमर्शधर्मिकप्रमत्वज्ञानस्यासत्त्वगौरवदित्याशयनशक्यतेनचेतिपरमर्शस्येतिउपेक्षात्मक
इत्यादितथागौरवप्रामाणिकमितिभावः विषयपरीक्षोक्तस्यव्यभिचारिकनिधर्तकभिन्नस्यनिरूपितमनुमानेवि
भजतेतच्चित्तिविधमितितयाविभाजकमोयस्यतीदृशमित्यर्थः विभाजकधर्मानुदितिकेवलान्वित्यादिकवल
नव्याययोर्भादीव्यावृत्तकर्मधर्मोक्तेवलान्वपित्वादित्यद्वत्तादित्यर्थः यंचमयस्यमयुक्तस्यविधापदार्थक

विं. जा.

८७

देशविभागे अन्वयानसंगतिः तत्र ये समध्वविषयेति धर्मो निर्देशः तथा च पस्पविषयत्वं साध्यतावच्छेदकव
क्षिन्नाभावाधिकरणत्वं सामान्यप्रसक्तं भिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाभावनिरूपितमिति याततदनुमानं के
वलान्वपि इत्यर्थः समवायसंबंधावच्छिन्नवानिभावाधिकरणत्वं संयोगादिसंबंधावच्छिन्नवन्धुभावनिरूपितमिति
तिवन्धादेः केवलान्वपित्वं उदासाधिसामान्यपदं पदमावच्छिन्नाभावाधिकरणानुसामान्ययत्नसंबंधावच्छिन्नाभा
वाधिकरणानिरूपितात्संबंधेन तदमावच्छिन्नसाध्यकानुमितिकरणत्वं केवलान्वयिमितितुल्यलितार्थः अथ भि
धेयवत्त्वावच्छिन्नाभावाधिकरणत्वं स्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभावनिरूपितत्वात्संबंधावच्छिन्नीभिधेयत्वतद
साध्यककेवलान्वयिन्यतिवापिरता हतया हिति वाच्यत्वस्य न विषयति अभिधेयवृत्ताभावाधिकरणत्वं स्वरूपसं
बंधावच्छिन्नाभावनिरूपितमित्यर्थः तद्वत्त्वे विपक्षस्यावविधाने शब्दशब्दत्वतत्र अभिधेयत्वस्य सवालतस्यान
विषयत्वप्रतियोगभावयोग्यभावपरेकत्वासत्वादित्यर्थः अतन्निधाने शब्दशब्दत्वे तत्रैवमानाभावः विशि
ष्टशब्दशब्दशब्दे धाविषयत्वात्प्रमाणंतरस्य चाभावादित्यर्थः अतन्निधेयमुपेयशब्दशब्दत्वमपि उपपत्तिरुते
शब्दबोधविषयक्यो भवति तथा अभिधेयत्वसंति तथा स्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभिधेयवृत्ताधिकरणस्य अतन्नि
धेयत्वदिपिशब्दशब्दत्वमपि पददुपस्थिताः शब्दबोधविषये त्वमपि त्यर्थः तथा च तत्र शब्दशब्दत्वमपि

श्रीराम

८८

९३

तिनी सिद्धिरिति भावः ननु शब्दसामान्याशक्यमपि न शब्दबोधविषयमिव तत्र शब्दशब्दत्वमपि त्वं च भेदद्विषयद्वयमेवेति
नत्र शब्दः सामान्यमित्यता ह एव चेति अत्र त्वं शब्दशब्दत्वमपि त्वं च भेदद्विषयद्वयमेवेति
वदन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वत्वं तद्वत्साध्यनचाद्यधर्मवत्त्वं वादिगमा
नृत्विचारीति वाच्यं गुरुधर्मस्य प्रवृत्तकत्वस्विकारात् अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं पदमविशिष्टं
बंधनित्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं त्वमिति वतीत्यपात्ततथाचलक्षणापक्षिधालक्षणासंभो भवति भावः गो
त्वदिशति शक्यत्वादित्यर्थः अन्यथा स्वरूपसंबंधावच्छिन्नवच्छेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यत्वेन केवलं
वच्छेदकत्वस्यैव तत्त्वस्य गोलजातावसत्वेनान्वये दृष्टाता संगतिरिति धेयं व्यापृतत्वं सति अन्योन्याभावप्रतियोगिता
व्यापृतवच्छेदकत्वमेव कत्वमेव कत्वमपि नैव लान्वयित्वेन ववहारविषयः व्यापृतत्वं सति अन्योन्याभावप्रतियोगि
तवच्छेदकत्वस्य अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यैव तत्त्वस्य गोलजातावसत्वेनान्वये दृष्टाता संगतिरिति धेयं व्यापृतत्वं सति
अतन्निधेयमुपेयशब्दशब्दत्वमपि उपपत्तिरुते शब्दबोधविषयक्यो भवति तथा अभिधेयत्वसंति तथा स्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभिधेयवृत्ताधिकरणस्य अतन्नि
धेयत्वदिपिशब्दशब्दत्वमपि पददुपस्थिताः शब्दबोधविषये त्वमपि त्यर्थः तथा च तत्र शब्दशब्दत्वमपि

विंता

८८

स्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिनिर्वाहः शङ्केन तर्हेतितत्प्रतियोगिसमवाप्तिदेशे पूर्वप्रागभावधिकरणे
तथाच प्रागभावाद्यनधिकरणकालावच्छेदप्रतियोगिसत्यनियमादिस्य शयः आकाशाभावरक्तद्वयं तथाच
नक्तक्षणासंभववृत्तिद्वयनिर्वाहत्वादिना नव्यमतेऽङ्गस्य केवलान्वयितृक्षणास्ये आकाशात्मनाभावे अति
व्याप्तिरित्याह नोपेत्यादिना केवलान्वयितृत्वादिनिर्वाहः तस्यापि आकाशासंज्ञाभावे स्यापि ननु गगनस्या
गनासंज्ञाभावाभावत्वमानाभावइत्यत आह उभावावभावस्येति अभावभावस्यैव सत्यः भावत्वात्प्रतियोगित्वे
नव्यवहिष्यमाणत्वात्तत उभावभावत्वस्य प्रतियोगित्वे तव्यवहिष्यमाणत्वात् व्यापकत्वादिति भावः यथाश्रुनेप्र
तियोगित्वव्यापात्वस्येवलाभात्तु देशसिद्धेः शक्यते अथैव निअभावाभावत्वेन प्रतियोगित्वव्यापकमित्यर्थः
नथासनिअभावाभावत्वस्य प्रतियोगित्वव्यापकत्वे सति अन्येन भावेति अन्येन भावप्रतियोगित्वव्यतः अतः
नाभावत्वे स्पष्टित्यर्थः नन्वेवं किमनिष्टमित्यत आह प्रतियोगीति घटान्योन्याभावोपदिष्टरूपस्य ताभावा
प्रतियोगी स्यात्संभावदेशेन स्यादित्यर्थः पट्टाद्यदोषदिघटो न्योन्याभावत्वं ताभावत्वान्न स्यान् घटान्य
न्याभावसमानाधिकरणान्न स्यात्तु इत्यर्थः अतो नायाद्यापादोषोपधिकरे रूपप्रतियोग्येपेत्तेन रवका
रः असंज्ञाभावासंज्ञाभावात्त्यत इत्योऽतः तथाचात्यताभावाभावत्वमति योगित्वव्यापकं न त्वन्योन्याभा

राम

८८

वासंताभावमपि संप्रत्येकमेवमन्योः न्याभासंज्ञाभावानिरिक्तस्य दित्यत आह अन्योन्याभाविति असाधारणध
मेदतिप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपइत्यर्थः क्वचिन्वादिमत्वस्य घटान्योन्याभावत्वात्संज्ञाभावत्वात्संज्ञाभावत्वाभा
वोपधाश्रुनासंगनेः वृत्तिमदिति वृत्तिमान्ये असंज्ञाभावः तदप्रतियोगित्वमित्यर्थः असंज्ञपदे च केवलान्वयि
ताद्यदोषसंवेधावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य लाभायान्यथाविषमनपाके क्तान्वयिनः सर्वमित्याकारकज्ञानस्य स
मवापिना अभावप्रतियोगिना व्याप्तिर्नवातादा त्वेन केवलान्वयिनो भिधेयत्वस्य तत्तत्संवेधेनासंज्ञाभावप्र
सिध्दान्नत्राव्यासापत्तेश्च गगनस्वरूपाभावप्रतियोगित्वेपि गगनाभावतु नदभावस्यावृत्तिमत्वविरिहान्वाव्याप्ति
रिति भावः केवलान्वयित्वेन त्वेनव्यवहिष्यमाणत्वमतो नोदे स्पविधेयभावमेकान्तरा काश्चैव त्वपदिगगनस्य
स्वाभावाभावत्वमपराभावाभाववनिअभावस्यापानीत्येवभावस्याभावाभावत्वं न च गगनमसिद्धेरस
थाप्रमयाभावत्वमपि गगने स्याद्देशादिनिविभाव्यते तदापि वृद्धिभस्य दसार्थका कुर्वन्नाह पदे निआकाश
भावमप्यपि विशिष्टाभावाद्यात्यकस्वप्रतियोगित्वरूपाभावस्य प्रतियोगीतयापि स्वविशिष्टाभावाद्यात्मक
रवप्रतियोगित्वरूपाभावानवृत्तिमान्न प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिमान् इत्याकाशाभावः केवलान्वयैव सत्यः
वृत्तिमसदस्य वृत्तिमत्वविशेषतासर्वत्वादिनिभावः अनरवचसंयोगाभावस्य संयोगस्वरूपाभावमति

विं. ५५

०००

येतिपिनाद्यापिरेवंचनसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभवाप्रतियोगित्वसंबंधेताधिकरणाभवापित्वमि
निफलितंनचैवमदृतिगगनादवतिवापिः। गगनसधिकरणाप्रसिध्यतदभावस्पप्रतियोगिव्यधिकरणाभावेन
नादशाभावांतराप्रतियोगितादितिवाच्यं। पादनासंबंधसाभान्ययादशप्रतियोगिनाप्रपमप्रतियोगित्वविचिंत्य
क्तनययोगिकत्वभावसादशप्रतियोगित्वाभाववत्तादशसंबंधेनकेवलान्वपित्वमित्यत्रपर्यवसानात्। गगनसत्ता
दशप्रतियोगित्ववत्तादेवनकेनापिसंबंधेनतस्यकेवलान्वपित्वमितिभावः। प्रमेयत्वेअवशिष्टाशंकतेनचैनिप्रमे
पत्वशब्दार्थः नकेवलान्वपिनः अत्यंतीभावाप्रतियोगिप्रमाविषयत्वस्यचैनिप्रमायाअननुगतत्वात्प्रमाविषयत्व
स्यअननुगतत्वादित्यर्थः। अत्रचप्रमापाननुगतत्वाभिधानंविषयत्वाननुगतत्वप्रतियोगितादनापविषयतीपाज्ञान
स्वरुचत्वादित्यवधेयं तथाचवालिनान्येनसर्वस्यैवप्रमाविषयत्वस्यासत्ताभावप्रतियोगित्वादव्याप्येति
भावः प्रमात्वमचहेतिप्रमात्वचघटत्वाभाववन्निघटत्वेपकारत्वारिरूपंनतुतद्वनितप्रकारकत्वरूपंनस्यावि
तदर्थमेहेनमित्रत्वादितिध्वेअस्यप्रमेपत्वमित्यनेनान्वयः परासंयधातस्वाप्रविषयात्मकानसंयधाननुगम
श्रद्धायायेतिभावः प्रमेयत्वंप्रमेपत्वशब्दार्थः ननुपरंपरासंबंधेनकेवलान्वपित्वंननुमशक्नुतस्वत्वप्रतियोगि
कत्वात्अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्इत्यतआहप्रमाविजातापविषयत्वेतिनचैवमप्यप्रतियोगि

श्रीराम

००

गित्वगर्भलक्षणाप्रवृत्तेकमेवेतिवाच्यं तस्यावच्छेदकगर्भत्वेनास्यार्थात्इदमपिविषयनात्तास्यानुगतस्यैवस्य
स्वीकारादित्यवधेयंइश्वरीयप्रमायाएकत्वेनतद्वियनपाअप्यकत्वात्इश्वरप्रमाविषयत्वमेवप्रमाविषयत्वशब्द
यइत्यप्रतियोगित्वगर्भलक्षणाप्रवृत्तिर्वाच्येति। तन्नव्याः तनुसाध्यसंदेहः पक्षताप्रताप्रकृतेत्वनदभावादिदमपि
विषयतात्वस्यानुगनस्यैकस्यवादित्यवधेयंइश्वरीयप्रमापाराकवेनतद्विययतायाअप्यकत्वात्इश्वरप्रमा
विषयत्वमेवप्रमेपत्वशब्दार्थइत्यप्रतियोगित्वगर्भलक्षणाप्रवृत्तिर्वाच्येति। तन्नव्याः ननुसाध्यसंदेहः पक्षताप्रकृ
तेचतदभावात्कयमनुमितिरेनिकेवलान्वपिसाध्यकानुमितिजनकत्वात्तद्विनाविभागीव्याहृतइत्यभिप
पिणाशंकतेतथापीतिलक्षणास्यादुष्टत्वेत्यर्थः अनुमितिरेत्यस्यकेवलान्वपिसाध्यकेत्यदिः ननुप्रमेपत्वकारकसंश
याभावेपिनपक्षलहानिः प्रमेपत्वविशयकघटत्वात्तत्वादिमकारकसंशयस्यैवसत्तादित्यतआहप्रमेपत्वमिति
प्रमेपपक्षकइतिनघटत्वादिधर्मिताचछेदकवइत्यर्थः तथाचसमानधर्मितावच्छेदककज्ञानस्यैवपक्षत्व
मितिभावः ननुतत्रसमानविषयत्वमेवतत्रैतनुसमातविशयतावच्छेदकमपितत्रमित्यतआहमिविषयैवेति
अनुमितिमिन्नविषयकइत्यर्थः घटः प्रमेयः इत्यनुमितौघटप्रमेयत्वोद्धारत्वभासतेतनुप्रमेपत्वघटवृत्तित्वेत्क
संशयन्तयेतिभावः ननुप्रमेपत्वस्यैकवक्तान्वपिसाध्यकाभावेपिनकेवलान्वपिसाध्यकसामान्योच्छेदः प्रमेय

त्वपक्षकघटवृत्तित्वादिहपकेलान्वपिसाध्यकत्वानमितिरेवसास्मा उपानइति श्रोताशंकापामाह प्रमेयत्वपक्षके चेति
 अस्तित्वसाध्यस्पघटवृत्तित्वादि साध्यस्य अन्वपत्यतिरेकत्वमिति तथा च तस्य केवलान्वपित्वाभावेन न तदनमिति
 केवलान्वपिसाध्यकत्वमिति भावः तथा चेति घटः प्रमेय इत्याद्यनुमितिः केवलान्वपिसाध्यकत्वे सत्येत्यर्थः मध्यते अ
 लीष्यते ननु घटः प्रमेयत्वाधारत्वापेक्षी हि न्यायानुमित्या प्रमेयवेद्युटवृत्तित्वमवगम्यनेतु तस्य वित्तिवेद्यत्वन्यात अत्यथा
 घटः प्रमेय इत्यनंतरं प्रमेयघटवृत्तिने वेति सशयस्युद्धारं तावत्तः नया च प्रमेयत्वघटवृत्तिन वेति सनापस्यापि घ
 टः प्रमेय इत्यनुमितिसमानपि पक्षमेवेत्याशयेन शंकेते अर्थेति द्वैतिसंशयो रसाकारकसंशयो सामानविषयकादेव
 नि अनुमिति सामानविषयत्वादेवेत्यर्थः अत्र घटः प्रमेयत्ववाच्येति आकारसंशया भौधान च दृष्टं तर्हि न न्वत्र दृष्टं
 तपवा सिद्धः पतुपापक्षवृत्तित्वा बोधनात् इत्यत आह तदस्येति अनुमितौ तुल्यवित्तिवधत्वस्यासंभवात् तपक्षसा
 ध्यमस्ति न वेत्यस्यानुमितिसमासविषयकत्वेन समवतीत्याशयिन समाधत्ते विशेष्येति विशेष्यराविशेष्ययोर्भौवापन्नति
 वहुव्रीहिणी साध्यपक्षमेवेनेत्यर्थः अर्थमेव हि अर्थस्यानुमिति रूपप्रपत्तन समेवोवापस्यादिति विग्रहणानुमि
 तिकरणमेवादित्यर्थः पराभरी विशेष्यगी भूतस्य साध्यस्यानुमितौ विशेष्यतया भानानेगी कारात् घटः प्रमेय इत्यनुमितौ
 प्रमेयत्वे घटवृत्तित्वावगाहनसंभवादि निमित्तवः साध्यसिद्धि विरोधात्तिसाध्यसिद्धि विरोधिनीयस्य तिसाध्यसिद्धि वि

श्रीराम.

१७ २०९

रोधो अस्यास्तीति वा केन वा बहुव्रीहिणी साध्यसिद्धि निर्वर्त्य इत्यर्थः ग्राह्यसंशयस्याविरोधित्वात्पक्षाश्रुततासंग
 तिः अत्र साध्यनिश्चयपक्षसाध्यप्रकारत्वा निरूपिततन्निष्ठप्रकारतया लक्षणं त्वं अतएव भावाप्रकारत्वादिघटितके
 वलान्वपिनितदभावाप्रसिद्ध्या प्रकृता संगतिरिति ध्येय अनुमानं अनुमिति हेतुः न न्येयवधवाधिसत्वप्यनुमितिः
 स्यादिति वाच्यतस्य न्येयप्रतिवधकतया अनुमितिसुत्यादा संभवात् आवश्यकत्वादिति पक्षसाध्यमस्ति न वे
 निसंशयानंतरं मातुमिति स्तत्रोक्तमिणकारणत्वं कल्प्यतस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ननु तद्विशेष्यतद्विधेयकानुमि
 तिप्रतिपक्षेष्टकृतमकारकसंशयत्वेन हतुत्वं उक्तं स्यात् साध्यप्रकारकसंशयानंतरं मेवातुमिर्भविष्यति सारावि
 लयस्य सपक्षनिर्गोपत्वादिनिर्गोप्यत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वमित्याह लाघवादिनिर्गोप्यत्वे साध्यप्रकारकस
 शयकत्वानेलाघवादित्यर्थः सारवन सपक्षवच्छेदमाहननुमानेति सामानविशेष्यकत्वमित्यर्थः तत्र अनुमितिका
 रणात्तावच्छेदके निविष्टे गौरवात् उक्तस्तस्येति साध्यप्रकारकसंशयकल्पने गौरवात् तन्नुपक्षविशेष्यकसाध्य
 प्रकारकनिश्चयनिवर्त्यत्वसाध्यविशेष्यकयक्षवृत्तित्वप्रकारकसंशया स्या संभविमानविशेष्यकसमानप्रकारक
 ज्ञानत्वेनैव प्रतिवधकत्वात् पदिपुनरनुभववलात् भिन्नविशेष्यमिन्नप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिवधकत्वस्वीक्रियेन
 नदप्यमयत्वयठ निष्ठभावमति यो गिनवेति संशयस्यापि घटः प्रमेय इत्यनुमितिः पक्षतायतिः घटः प्रमेय इति नि

१५२
 रापसत्वे तदनुत्यादस्या तुभवसिद्धतया तत्रेष्टयति माहयमेपात्तमिति भवेत्येवेति पक्षे इत्यादि तदा च घटः प्र
 मेपू इति साध्यसिद्धे विशेष्यमपेक्ष्य घटनिष्ठा संज्ञाभावप्रतियोगितवेति सेशः यथा ता भवसेवेत्यर्थः ननु साध्यविशेष्य
 कसंशयपरिहारा धरानिवर्त्ये स्यानुगतस्यैकस्याभावेन उक्तं रूपेण हेतुसंभवीति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंशयत्वे
 न हेतुत्ववाच्यं प्रतिकल्पना गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् न ह्यस्यावहत्वे मित्युक्तं अहपदे नि संशयगपेये गते वतिरावक
 रेण संशयस्य व्यवच्छेदसंशययोग्यताये ह्यपासंशयत्वेन हेतुत्वकल्पने लघोदयत आह संशयस्य नित्येना मतुमि
 ति पूर्वविनाशादिति व्याख्येयं रणोत्यादिता विनशादित्यर्थः सापि संशययेप्यतापि साधकवाधकप्रमाणेति अत्र न
 कारथो विवक्षितः प्रमाणान्तरात् तन्निश्चयत्वं तया च सिद्धिवाधविनिश्चयोः तत्तावच्छिन्नाभाव इत्यर्थः प्रमेपत्वा
 भावे इति अभावे प्रमेपत्वप्रतियोगिकत्वात्पसिद्धेरित्यर्थः तत्र सारांशमिदं अभावप्रमेपत्वप्रतियोगित्वावगोचिनिश्चया
 सिद्धेः उभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता पाप्रतियोगित्वनिष्ठसंज्ञिकविषयता तस्याः प्रमेयत्वे अभावादित्यर्थः पक्षाप्रतेसि
 धिवाधातापत्तः एतद्विशेषदर्शनामिवेत्यवधेयं यत्नेति न शाव्यत्यासेन यत्नेन निष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयत्वावच्छि
 न्नाभावस्येत्यर्थः साध्यसाधकत्वेन वाधनिश्चयाभावविषयात्तु मिति जनकत्वेन तदभावस्येवेति तदर्थकाभावस्येवेत्य
 र्थः एव कारव्यवच्छेदः साधकप्रमाणाभावमात्रेण उत्पत्तौ साध्याभाववान्तरात्तदनिश्चयपाभावस्यययोग्य

श्रीराम

१५२

१५३
 तात्वहानिः येषतात्वात्संशययोग्यतापदार्थत्वात् नवीनास्तय इत्यर्थः हयमपि हयमेव योजकं जनकतावच्छेदकं
 तदा च प्रागैहेतुरमयोजक इति भावः अननुगमोऽप्यभिचारेण तदुभयोः कारणानावच्छेदकत्वासमवाहित्यर्थः अन्य
 तरत्वं तदुभयनिश्चयान्नरत्वं तया अनुमितिजनकतावच्छेदकतया च न व्यभिचार इति भावः एकप्रमाणेति एकस्य
 वधमेव प्रमाणतावच्छेदकत्वायतीति अर्थः प्रत्यक्षान्वसत्तममाप्रयाजकशक्यात्वादिति भावः इदमायातं च
 तसाक्षात्करोमाननुमिनामायाधनुभवसिद्धमिथोविह्वलसत्त्वादिरूपवेजाह्वानं प्रमाणमिष्टवेत्तुं ह्यपनियाम
 क्तयामाराविभाजकापाधिना त्वस्य च रूपकत्वात्तयति वाच्यमुक्तमित्यनेनान्विते अनुमिति विशय इति अनुमितेति
 ये विशेष्ये विज्ञाततादृशज्ञानाव्यवहितेतरत्वे त्वपवधेपधपवतिशेकसाध्य इति साध्याभावव्यापकीभूताभावप्र
 नियो गित्वज्ञानजन्य इत्यर्थः अनुमितेति तामिदं रितितथा च तन्निष्ठविशेषानर्भावेन कावेकारणभावत्वेन व्यभिचित्यति
 रेकि साध्यकेनानुमितिभावः उभयसिद्धेति अनुमिति कारणत्वेन नयापिकसिद्धमिमांसकसिद्धव्यव्याप्तिलानस्याभा
 वादित्यर्थः तदर्थः शंकतेन चेति वाच्यमित्यत्र अन्यः अनुमितिप्रयोजकज्ञाननिष्ठानुमितिकारणतया विषयि
 तासंबधेन व्यवच्छेदकमित्यर्थः गौरवादितिवन्निभावव्यापकधसाभावप्रतियोगित्वस्य धसाभावप्रतियोगित्वस्य
 मव्यापकवन्नि सामानाधिकरण्यपक्षे यगुरुत्वादित्यर्थः ननु भावसाध्यकस्येव भवतां लाघवात् धसाभावसाध्य

कवन्तिवादिहेतोः अस्माकमपिलाघवात् धर्माभावव्यापकवन्तिभावलोदेरतएवतथात्वादित्यताहकेवलान्वपितितवे
 यादिः वाच्यत्वादिसामाध्यकानुमितेतादनिशश्रूयाभावादित्यर्थः तन्मत्तयामाश्रित्येवतन्मतव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानज
 न्यानुमितिकत्वस्यैवतन्मामकत्वादित्यताहएवचेतितथाच्यव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्याअचयव्याप्तिनुमितिजन्या
 नुमितिकत्वमेवव्यतिरेकित्ववचकारुपपिकमितिभावः व्यतिरेकव्याप्तिदुपन्यासस्यव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजनकोदा
 हररोगरूप्यासस्यननुपद्वतानुपयुक्तत्वामिधानेहिअर्थान्तरसंपदंतुमकृतेपयुक्तमेवेतिनलथेत्याशक्तअ
 न्ययव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानद्वारान्अन्यपदोत्पत्तिज्ञानप्रयोजनतयेत्यर्थः अन्ययव्याप्तिज्ञानकोदाह
 रणांतदुपन्यासस्यव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजनकोदाहरणोपन्यासास्यअप्रात्यक्त्वमितिअनाकक्षिताभिधान
 त्वमित्यर्थः अचार्थमत्वमाश्रित्यसमाधत्तेइत्यलइतिनिरुपाधितिउपाधितानाभावाविशिष्टव्यतिरेकसहचार्य
 हेनेत्यर्थः निरुपाधितग्रहस्यव्याप्तिग्रहहेतुत्वात्तद्वदमसंगतमितिवाच्यंअभिचारसंपादनमयतदुपादाना
 तननुवन्तिधर्माभावयोः साचार्यहातयदिअमनिष्टवन्तिव्याप्तिग्रहस्तथापष्टित्वादिनिष्टद्रव्यत्वादिव्याप्तिग्र
 हापीत्यातमिन्नविषयत्वस्यउभयतत्त्वत्वात्तद्वदमसंगतमितिवाच्यंअभिचारसंपादनमयतदुपादाना
 स्यात्तन्मिन्नविषयमपित्योगिनिष्टव्याप्तिग्रहहेतुत्वादित्यर्थः अचयव्यतिरेकेपक्षनिष्ठाभावस्याप्रतियोगिके

श्रीरामः

तिवद्विहीहिणीपक्षनिष्ठाअसंताभावाप्रतियोगित्वपदंसाधकत्वेनसाध्यपरंशिष्यधपिषाविरहविशिष्टनिश्चयपरंत
 थाचाशेषधपिषाविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयत्यर्थः साध्यसाधकत्वेनसाध्यसाधकंप्रमापदार्थत्वेनतस्मिन्साधपि
 षाविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयस्याभावस्यत्यर्थइतिप्राहप्रमेपत्वमितिअत्यंताभावमेपत्वप्रतियोगिकभ्रमवर्तइ
 त्यर्थः संशयतिथेतादिविशेषकप्रमेपत्वप्रकारकसंशयइत्यर्थः केवलान्वपित्यहदशायानुमित्यतुद्विस्त्रा
 रुचिर्वाजाकेचित्तुपक्षसाध्यभेदनपक्षनापाभेदानसाध्यविशेषकपक्षप्रकारकसापरावावयव्यतेत्यहः एक
 रुपविकलेव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानद्रवदेकेवन्तान्वपिसाध्यकानुमानकथंगमकेकथमनुमितिहेतुः अन्ययव्य
 तिरेकेनिअभयव्याप्तिनिश्चयेनानुमितिदलनादितिभावः तवेवतिराकरुपविककस्यानुमितिहेतुत्वेइत्यर्थः व्य
 तिरेकविफलवदितिव्यतिरेकव्याप्तिविफलवदित्यर्थः रुपानरविकलेअन्ययव्यअन्ययव्यसिविकलेअन्ययव्य
 तिरेकव्याप्त्यारिनिश्चयव्यतिरेकव्याप्त्यः प्रत्येकमेवविषयनयाजनुमितिजनकतावच्छेदकत्वादित्यर्थः व्यति
 रेकेपक्षनाच्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्यागलांगिकारः ननुव्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयविनालैकाग्र्यनुमितिः यत्रान्वयव्या
 प्तिग्रहादनुमितिस्तत्रव्यभिचारोका निरासार्थेच्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयस्यावस्थाशरणोकाणीयत्वात्विषयवदितिव
 शकानिरासस्यविषयत्वावच्छेदेनसाधनाभाववत्वग्रहश्रव्यतिरेकव्याप्तिग्रहएवत्यतआहव्यतिरेकश्रुतिवि

पक्षेत्वावच्छेदेन साधनाभावत्वाद्ग्रहश्चत्यर्थः व्यतिरेकव्याप्त्यावितिसाध्यसाधभावेयोर्येव्यतिरेकौ साध्यसाधनस्वरूपे
 तद्व्याप्तिसिद्धिपक्षस्यार्थः अत्रावेति केवलान्वयि साध्यके विधत्यर्थः केचित्तु ननु व्यतिरेकसहचारप्रहं विना न च पव्या
 तिसहः कथमित्यत आह व्यातिरेकश्रुतिव्यतिरेकग्रहश्चत्यर्थः व्यतिरेकव्याप्त्यावितिसहचारवहेतुरित्यर्थः नयान्व
 व्यतिरेकसहचारग्रहविना न च व्याप्तिग्रहेत्यतो वाधेकाभावइति भावइत्याहः तद्वत्तन विपक्षेद्वितिलेशका निरा
 सद्ग्राह्यसंगतेः तत्र व्यतिरेकसहचारग्रहस्य साध्यदिवहेतुत्वादत्र त्वितिसाधसंगतेः सपक्षस्य स्याद्व्यसिद्धि
 भ्याव्याध्यातादाहयत्रतिसत्यस्यार्थो निरुद्धतध्व्यासावित्यनेना न्वित्यतिरेकव्यतिरेकसहचारग्रहमात्रेणेत्यर्थः
 सर्ववाक्यानामसतिवाधेक्यवधारणापरत्वादिति भावः मात्रपक्षेन अन्यपक्षसहचारव्यवच्छेदः अतो व्यतिरेकसह
 चारग्रहानिरिक्तायादियाव्याप्तिकत्वापत्तयनक्षतिः तथा चान्यसहचारग्रहाजन्यज्ञानपिषयव्याप्तिकत्वे व्यतिरे
 कित्वमित्यर्थः मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठेत्तनत्वित्यतिरेकेति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहजन्यानानुमितिरेत्यर्थः व्याप्तिपक्ष
 धर्मताज्ञानस्य व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारनाकपक्षतनिष्ठस्यैवेत्यर्थः तदेतत्त्वादनुमितिहेतुत्वात्तस्य च प्रकृतेः
 भावइति भावः अत्र च व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताकपक्षधर्मतानिष्ठपाजन्यत्वे हेतुकोभः स्वरूपा सिद्धादिरित्यवच्छेद
 तदेवाययादपति अत्रति अत्र अनयो व्यतिरेकसहचारनव्यतिरेकसहचारग्रहान्तत्रसाध्याभावव्याप्तः

श्रीराम-

व्याप्तिग्रहात् अत्र अन्यपक्षहेतोः पक्षधर्मतापक्षधर्मताशेषव्याप्त्ये प्रकरत्वाभावात्तनादशग्रहइति भावः व्याप्तिनि
 व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मता निष्ठपक्षमित्यर्थः साध्याभावेति साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वप्रकारकपक्षध
 र्मतानिष्ठपक्षमित्यर्थः साध्याभावेति साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वप्रकारकपक्षधर्मतानिष्ठपक्षमित्यर्थः
 न्वयन्यतिरेकसहचारग्रहभ्यामन्यव्याप्तिग्रहवहित्यर्थः एवव्यतिरेकस्य लेन्यव्यव्याप्तिग्रहस्यानुमितिहेतुत्वे
 पृथिवतरतिष्ठेत्वाव्याप्त्ये तद्वत्त्वविषयिभूतमित्यर्थः साध्यवदव्याप्तित्वरूपव्याप्तिग्रहे पृथिव्यभितरभेदत्वविषयि
 करणसंभवात् अहयव्यपिकेति व्याप्तिविषयितया अनुमितिकरणात्तवच्छेदकव्याप्तिरेपमाशयः पृथिविद्विद्वत्तरे
 मिद्यते पृथिवीत्वादित्यत्र हेतुत्वमक्षतान्ते दकलयाहेतुसाध्यसामानाधिकार्यग्रहस्यैव पक्षतावच्छेदक
 यसाध्यवत्त्वात्तत्वात्तसिद्धेः प्रतिबंधकतया अनुमितिनिष्पादिति सिद्धसाधनभियापृथिव्यपक्षकतरभेदसाध्यक
 पृथिव्यत्वे हेतुका अनुमानमवनास्तियाशयेन समाधत्ते गंधवत्त्वावच्छेदेन तिस्रप्रचिनसंमति अतएवेति
 पृथिव्यत्वे हेतुका अनुमितिस्विकारेण पिनेक्तदोषः समानाकारसिद्धेहि अनुमिति विरोधिनिष्ठपृथिव्यत्वे हेतुकाव्याप्यमि
 तिबुद्धे पृथिव्यत्वेन पृथिव्यत्वे विशेष्यपृथिव्यत्वे हेतुका अनुमिति च निरवच्छिन्नपृथिव्यत्वे विशेष्यपृथिव्यत्वे हेतुकाव्याप्यमि
 व्याप्तिग्रहेण पृथिव्यत्वे सामानाधिकार्येण न इतरभेदवत्त्वे विषयिभूतल अनुमितिश्च पृथिव्यत्वावच्छेदेन उपयत अ

१०५

वच्छेदकावच्छेदेनानुमितिप्रतिचावच्छेदकसामानाधिकरणेनमिद्विरोधिनित्याहृष्टित्वमित्यादिसर्वोपस्थि
इतिअत्रसर्वपदंअवच्छेदकापच्छेदेनानुमितिरुद्धेष्टत्वलाभापनतुसर्वत्वपक्षतावच्छेदकेनिविष्टमित्यवधेयं
नुतथापिअत्रमपन्यासज्ञानजनमुदाहरणमुपन्यस्यनिरुक्त्यामिज्ञानजनकोदाहरणोपन्यासअथातिराहि
तदवस्थापतआहतिव्यभिरेकवारुपैरेववच्छेदभावव्यापकाभूताभावत्वावच्छिन्नप्रनियोगित्यदिनिश्चयस्य
व्याप्यगम्यगमकभावःअन्वयेसाध्यातुमितोज्ञानजनकप्रवृत्त्यर्थःननिरुक्तानुमितिप्रतितादृशनिश्चयस्य
पयोग्यत्वेपिनतदुपधापकत्वमतआहस्यध्याभावेत्यादिनासाधनेनसाधनज्ञानेनसम्यग्साधनादनुमितिज
ननानुरावक्यनिरुक्तिपरामर्शस्यतत्रहेतुत्वेकृत्येनिकृत्यानुमितिहेतुत्वपव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मज्ञान्यत्वादि
त्यर्थःअन्यधोभययामशस्यानुमितिसामान्यहेतुत्वअननुगमःपरस्यैवभिचारःव्याप्तिज्ञानस्यव्याप्तिघटकाभ्य
वत्वादिज्ञानप्राप्तवमभावादिज्ञानस्यानुमितिसामान्यहेतुत्वअतिप्रसंगःअभावत्वादिज्ञानप्राप्तादनुमितिप्रसंगः
विशेषसामग्रीअन्वयव्यनिरुक्तिपरामर्शरूपानुमितिसामपीतादृशतादृशपरामर्शव्यवहित्येतरानुमितौतादृशता
दृशपरामर्शत्वेनहेतुत्वान्नमकृतेतादृशसामग्रीन्यासीत्याहअन्वयव्यतिरेकेतिस्वेतहेतौनहेतुत्वस्येवपरो
क्तहेताच्चाभासत्वस्यापिन्यवस्थापननतत्वनिरायादिलक्षणाकार्यस्यास्येतादृशककार्यतुल्यसंग

अरीराम०

२१

स्यासद्वेतोरन्तरमसद्वेतोर्निरुपरांप्रतिजानीतिअवेतिहेतुभासपदहेतुवदभासतद्विषयस्यादुष्टहेतोरिव
हेतोरभासइतिव्यसहस्यवाचकअत्राद्यस्युत्तिमप्रपदुष्टहेतात्तद्वाराभाहअनुमितान्तिस्वलिङ्गकप्रपद
पक्षसाध्यकानुमितिसामान्यप्रतिकार्यसहभावेनकारणीभूतस्याभावस्यप्रनियोगियेधायवृद्धेर्विषयत्वप्रकृतयस्य
साध्यकदुष्टहेतुत्वमित्यर्थःसर्वत्रेवदुष्टहेतावततो नित्यस्येवतादृशपदार्थज्ञानस्यविषययतामादायसंज्ञासं
भवःधमादेरपिस्वलिङ्गिकायाहदःपर्वतःचन्निमानित्यनुमित्यन्तेप्रतिषेधकस्यद्वयनिर्वहित्येवयथार्थतुन
स्यविषयत्वसंभवात्पर्वतवेहेःसाध्यानायादुष्टहेतुत्वापत्तिरतःसामान्यपदंसाध्यविशेषादिघटितस्यव्यभिचारदे
पदार्थज्ञानस्याप्यनुमित्यामान्यप्रतिविराधित्वाभावात्तद्विषयीभूतेष्वसद्वेतावसंभवापत्तिरतःस्वलिङ्गकप्रकृतपक्ष
सासाध्यकत्वेनानुमितिनिविशेषितासिध्भावेस्यानुमिनिकारणवैपिनकार्यसहभावेनतथात्वमसंभवादतोपधा
यसिद्धेर्विषयतामादायसद्वेतौनतिप्रसंगःनिर्वहित्वाद्यवच्छेदकतयागद्यमारास्पधमत्वादेनिश्चयस्यवच्छाद्य
नुमितिस्प्राप्त्येतिविरोधितपातद्विषयधमादिसद्वेतावाराण्यनिरुक्तेप्रतियोगित्वनिश्चयपेक्षितानवच्छिन्नप्रा
त्यस्वलिङ्गकप्रकृतपक्षसाध्यकानुमितिसामान्यविरोधिनोव्यभिचारादिअमस्यस्वलिङ्गकपरामर्शादिधर्मिकाप्रा
माण्यस्यचविषयतामादायसद्वेतावतिव्यात्येवाराण्यपयथापदेअमसामान्यभिन्नार्थकतनव्यभिचारादिअमस्या

यंरातोयधार्थित्वान्नतदोषनादवस्थनचव्यासिज्ञानिनान्यथासिद्धस्यव्यभिचारग्रहाभावस्यानुमितिप्रत्यहेतुत्वादवाधि
तव्यभिचारिहेतावव्यासिः तत्रस्वलिङ्गकमकृतपक्षसाध्यकानुमितिसामान्यविराधितोपपत्त्यज्ञानस्याप्यसिद्धिरितिवाच्यं
प्राचामततदेतुकानुमितोतहेतुधर्मिकव्यासिज्ञानस्यैवतन्मात्रहेतुकानुमितोतधर्मिकव्यभिचारग्रहाभावस्यापिवा
रन्तपातदनुसरिणोवप्रकृतनिरुक्तः कारणान्तेषामनेरहीतव्यासिकस्यापिहेतोर्व्यभिचारधीदृश्यामुतुमित्यनुत्पत्ते
रत्तरवजनकाभूतज्ञानेविद्यतयनरावव्यभिचारदिनसानुमितिसादित्ववधकत्वेनतत्रैतत्सगच्छतेन्यमधाव्यभिचार
द्विग्रहस्यानुपि सादित्ववधकत्वप्राप्त्यतिनहेतुनातज्जानकज्ञानधितकत्वानुमानस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः वस्तुत
निरुक्तेवियमावायसेतितन्मत्तानुमितिमात्रस्यस्वसाध्यव्याप्यहेतुविशिष्टपक्षेणसाध्यकारतयाअनुमितिसामा
न्यप्रत्येवव्याप्यशेषव्यभिचारधियः साज्ञादिरेधित्वसमवान्नव्यभिचारिहेतावव्यासिरितितत्वेद्वितीयांशुत्वात्तेमाश्रित
हेतुदोषस्यलक्षणानाहयद्विषयत्यनेतिपादशविशिष्टविधकत्वेनत्यर्थलिङ्गज्ञानस्येतिपादशविशिष्टविषयज्ञान
स्येत्यर्थः पद्यपिहदादिधर्मिकवन्त्याधनुमितिप्रतिबन्धप्रावर्तिनाष्टकदादिविषयकत्वेनज्ञानस्यनमतिवधकत्वेनहृदयेन
कपादोवन्तित्वावच्छिन्नाप्यत्वेनगुणमध्यभावमवगाहमानादपिहृदेनिर्वहिरित्याकारनिश्चयाज्जलहृदेवगिह्रानि
सनुमितिप्रतिबन्धेनहृदस्यवन्तित्वाभावत्वादिनिरूपितविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितामात्रययवसन्नपोवह्मभावत्वा

श्रीरामः

वद्विन्नप्रकारयानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वेनेवतादशानुमितिप्रतिविरोधित्वादितिदोषमात्रायलक्ष
रास्पसंभवस्तथापिपादशधर्मावच्छिन्नवैशिष्ट्यादशधर्मावच्छिन्नमवगाहिमानज्ञानस्यतादशधर्मघटकतत्त्वत्वात्
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितात्पुर्ववसत्रपानादशधर्मावच्छिन्नप्रकारतयानिरूपितेनतत्तसदार्थवैशिष्ट्यावच्छिन्नविशेष्यता
कत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वेतादशधर्मावच्छिन्नविशिष्टतादशधर्मावच्छिन्नः प्रकृतसाधनस्यदावइतिविषयित्वम
तो नकाप्यनुपपत्तिनन्वयादशविशिष्टस्यकाचिद्विषयितातुमितिप्रतिबन्धतावच्छेदिकातादशविशिष्टहेतुदोषइत्य
वसम्पक्वनिर्वहित्वविशिष्टहृदादेवेत्युभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतादिव्यक्तस्वहृद
वन्तिमानित्याधनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनतादशब्रवाधप्रभृतौलक्षणसंभवादितिवाच्यतयासतिवन्हीप्य
त्वविशिष्टस्यवन्तिमात्माभावस्यवन्त्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारितास्वरूपायाः पर्वताधरेभ्रमेविषयतायुक्तः पर्वतोवन्ति
मातित्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्तथादिनापवतीयेव न्याधनुस्पस्थलेपिवन्हीप्यत्वविशिष्टस्यवन्तिमा
न्याभावस्यहेतुदोषतपत्तेः वन्तित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतावत्वेनपर्वतोवन्तिमा
न्यनमितिप्रतिबन्धकत्वविरुद्धादेवधास्माभीक्ष्ण्यवार्गात्प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारदिः सुप्रमेयत्वादिघटितवि
षयत्वस्यव्यभिचारविषयत्वायस्ययागारवानुमितिप्रतिबन्धकमतोनतत्रातिप्रसंगः इत्यास्ताविस्तारः सोप्रह

इति पत्रादानीं चिंतमणः